

BAGI ZOLTÁN

A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ JELENTŐSÉGE

Variációk egy témára

A tudományos kutatók mindegyik munkájuk megkezdése előtt, közben és a végén is többször felteszik maguknak a kérdést: Mi a jelentősége az adott témának? Míg a mohácsi csata (1526), a Habsburg-ellenes mozgalmak vagy a visszafoglaló háború (1683–1699) szerepe és fontossága a későbbi korokra és a magyar történelemre ismert, addig ugyanez a tizenöt éves háborúval kapcsolatban nem mondható el. Bár az utóbbi két évtizedben történetének kutatásában jelentős előrelépés történt,¹ ám valódi helyét, szerepét és jelentőségét még mindig nem sikerült elfoglalnia az európai és a magyar történetírásban. A következőkben tehát három általam fontosnak ítélt nézőpontból röviden bemutatom, milyen hatást gyakorolt a tizenöt éves háború a Habsburg Monarchia és azon belül is a Magyar Királyság, valamint Európa akkori és későbbi sorsára.

A keresztény Európa harca az Oszmán Birodalommal a XVI. és XVII. század fordulóján

Acsády Ignác a *Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608* című munkájában a tizenöt éves háborút önálló hadjáratok láncolataként írta le, „melynek nem a küzdő felek kimerültsége, nem is katonai érdek, hanem a téli évszak beállta vet véget. Akkor mindegyik fél téli szállásra küldi vagy elbocsátja seregét és így a megvert fél időt nyer vereségét kipihenni és új segélyforrásokat nyitni, melyekkel a jövő nyáron újra kezdheti a harcot.”² Ahhoz azonban, hogy a háborút évről évre folytatni lehessen a Habsburg Monarchia nem rendelkezett megfelelő erővel, bár kétségtelen, hogy fő terheit királyságai és tartományai visel-

1 *Kelenik*, 1990. 85–95. p.; *Kelenik*, 1991a. 80–122. p.; *Kelenik*, 1991b. 3–52. p.; *Nieder Korn*, 1993.; *Ivanics*, 1994.; *Sahin-Tóth*, 1996.; *Tóth*, 2000.; *Bagi*, 2011a.

2 *Acsády*, 1897. 505. p.; *Tóth*, 1985. 779. p.

ték.³ A bécsi, majd prágai udvar már a XVI. század közepén külföldi segélyekre, leginkább a Német-római Birodalom támogatására szorult az oszmán előretörés megállításához. A birodalmi rendek az 1576. évi regensburgi, az első úgynevezett „török birodalmi gyűlésig” (*Türkenreichstag*) két módon támogatták a császár oszmánellenes küzdelmét. Egyrészt a közvetlenül német területeket fenyegető oszmán hadműveletek (1529, 1532, 1566–1567-ben a segély felét, 1552-ben a passauai szerződés értelmében Szász Móric szász választófejedelem vezette csapatait a magyar hadszíntérre⁴), illetve a Buda visszafoglalására szervezett hadjárat alkalmával egy-egy sereg kiállításához a szükséges pénzt sürgős segélyként (*eilende Hilfe*) szavazták meg uralkodójuknak. Másrészt jóval szerényebb összegeket szántak a birodalom határait is a hódoltság váraiból kiinduló portyáktól és pusztításoktól oltalmazó magyar–horvát–szlavón védelmi rendszer kiépítésének finanszírozására. Erre először 1548-ban szavaztak meg immáron állandó segélyt (*beharrliche Hilfe*), az úgynevezett „*Baugeldet*” (1548, 1556–1557, 1559, 1566–1567-ben a segély fele, 1570). Így, ha csak csekély mértékben is, átvállalták a végvárrendszer kiépítésével és fenntartásával járó pénzügyi feladatokat az osztrák örökös tartományoktól.⁵ 1576-ban a regensburgi, illetve 1582-ben az augsburgi birodalmi gyűlésen azonban a császári diplomácia hatalmas sikert ért el, hiszen jelentős támogatást (*Türkenhilfe*) sikerült megszavaztatnia az egybegyűltekkal.⁶ Az 1570-es évek első felében ugyanis a birodalmi rendek egyre markánsabban szembesültek azzal a ténnyel, hogy a béke megkötése ellenére sincsen nyugalom a magyar–horvát–szlavón végeken, és jelentős anyagi hozzájárulásuk nélkül a Magyar Királyság, a Cseh Királyság, valamint az osztrák örökös tartományok adóiból ezt a védvonalat képtelenség tovább építeni, fenntartani, finanszírozni.⁷

Az 1591-től kirobbanással fenyegető, és 1593-tól nyílt háborúvá vált konfliktus teljesen felkészületlenül, és mind pénzügyi, mind pedig belpolitikai téren kedvezőtlen időpontban érte az uralkodót. Egyrészt az 1582. évi augsburgi birodalmi gyűlésen jóváhagyott 40 *Römermonatnyi*⁸ oszmánellenes segély utolsó

3 Az örökös tartományok és a Cseh és Magyar Királyság terheiről készült munkák összefoglalására lásd: *Kenyeres*, 2009. 163–174.; *Bagi*, 2011a. 33–35. p.

4 *Rauscher*, 2003. 49–50. p.

5 *Schulze*, 1978. 77–79., 85. p.

6 *Lanzinner*, 1993. 352–353., 466. p.; *Bagi*, 2001. 84–85. p.

7 *Schulze* 1978. 77–80. p.; *Pálffy*, 1996. 192–195. p.; *Bagi*, 2001. 85. p.; *Rauscher*, 2003. 45–46. p.; *Winkelbauer*, 2003. 512. p.

8 Ez a matrikulaadó volt, amelyet elszámolási egysége alapján *Römermonatnak* (római hónapnak) vagy *Romzugnak* (római útnak) neveztek. Alapját az egyes birodalmi kerületek (ebbe csak

fizetési időpontja 1587 őszen lejárt. Ezt követően a birodalmi fizetőmester csak a régi birodalmi segélyekből maradt hátralékösszegeket tudta behajtani: 1589-ben ilyen módon valamennyivel több mint 59 000 rénes forint gyűlt össze, amelynek körülbelül a 10%-a még az 1576. évi hozzájárulásból visszamaradt hátralék volt. Természetesen ebből a pénzből katonai hadműveletek finanszírozására gondolni sem lehetett, csupán a hitelek kamatainak fedezésére.⁹ Az uralkodó tehát arra

a nyolc birodalmi kerületet értették bele, azaz az Alsó-Szászországi, Felső-Szászországi, Bajor, Sváb, Frank, Alsó-rajnai, Felső-rajnai, valamint a Rajnai választófejedelmi kerületet, mivel az örökös tartományok és Burgundia külön adózott) adóarányának kiszámítása adta az 1521. évi wormszi birodalmi gyűlés matrikulája szerint. Ekkor ugyanis a birodalom rendjei arra az esetre, ha V. Károly Rómába, a koronázására utazna — hat hónapra 4000 lovas (fejenként 12 forint) és 20 000 gyalogos (fejenként 4 forint) eltartásához szükséges adót, *Romzugot* — ajánlottak meg. Ennek a seregnek az egy hónapi zsoldja — *Römermonatja* — 128 000 rajnai forintra rúgott. Azonban amikor a költségeket a birodalmi rendek között szétosztották, egy *Römermonat* valójában csak 127 074 rénes forintot tett ki. A birodalmi matrikula ugyanakkor kiemelt politikai értéket is hordozott, ugyanis a birodalmi gyűlés ülésrendjének alapjául szolgált, rangsorrendje pedig a szavazatléadás rangsorrendjével egyezett meg. Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlésen az uralkodó indítványozta, hogy a császári korona megszerzése helyett (amit ő saját erejéből teljesített) ezt a segélyt a török elleni harcra fordítsák. Annak ellenére, hogy maguk a birodalmi rendek is előnyösebbnek tartották ezt az adóformát a másik lehetséges adóegységénél, a *Gemeiner Pfennignél*, hiszen beszédésükről maguk gondoskodtak, így aztán jelentős része saját zsebükbe vándorolt, értéke folyamatosan csökkent. Ez leginkább a jegyzék összeállításának hibáiból származott. Nem átgondoltan, a valós helyzetnek nem megfelelően vették fel a matrikulába a rendeket, mint például nem létező apátságokat is szerepeltettek. A Cseh Királyság, illetve Svájc rendjeinek számításba vétele az adó kivetésénél szintén minden alapot nélkülözött. A matrikula strukturális hibájaként róható fel, hogy az adó befizetését osztotta fel. A birodalmi városok a 128 000 rajnai forintra mintegy negyedét, 30 000 rajnai forintot voltak kötelesek befizetni, és emiatt a városok képviselői többször is panaszt emeltek, mint az 1523., 1524., 1526., 1529., 1530. esztendőkből. Ez vezetett el az 1545. évi wormszi birodalmi gyűlésen az első moderációhoz, amikor is egy sor a matrikulában szereplő, adóval tartozó rendet, akik azonban ezen kötelezettségüknek semmi módon sem voltak képesek megfelelni, kihúztak a jegyzékből, így a *Römermonat* értéke 94 038 rajnai forintra csökkent. A XVI. század végéig ezt további öt csökkentés követte (1551, 1557, 1567, 1571, 1577), ami után a *Römermonat* 60 000 és 64 000 rajnai forint közötti értékre süllyedt. Az adót meghatározott birodalmi városokban („*Legstädte*”) szolgáltatták be, s a birodalmi fizetőmester továbbította. *Domle*, 1882. 19. p.; *Heischmann*, 1925. 59–64. p.; *Schulze*, 1978. 178–180., 310–339. p.; *Koller*, 1990. 295–316., 340–350. p.; *Lanzinner*, 1993. 399., 481–483. p.; *Rauscher*, 2003. 55., 63–64. p.; *Winkelbauer*, 2003. 509–510. p.

9 Egy 1591-ben készült kimutatás pedig még szemléletesebben ábrázolja, milyen súlyos finansziális helyzetbe került az uralkodó. Eszerint az éves kiadások, nem számítva a vend és a horvát végvidéket, meghaladták az 1,3 millió rajnai forintot. Ezzel szemben a bevételi oldalon hozzávetőleges 400 000 rajnai forint szerepelt. Nem meglepő tehát, hogy a császári udvar a XVI.

kényszerült, hogy a háború folyamán háromszor összehívja a birodalmi gyűlést (1594, 1597–1598 és 1603), valamint a birodalmi kerületektől¹⁰ is időről időre külön segílyt kérjen. Mindkét segílyezési fórum esetében megállapítható, hogy a tárgyalásokon felekezeti hovatartozás nélkül a rendek tisztában voltak azzal, hogy az uralkodót nem hagyhatják pénzügyi támogatás nélkül. A viták csak ennek a mértékéről, valamint az ezekért kicsikarható engedmények körül folytak. A minél nagyobb összegű támogatás jóváhagyása sem vallási meggyőződéstől függött, hanem az adott birodalmi területnek a magyar végvidékhez viszonyított távolságától.¹¹ Jó példa erre, hogy míg a lutheránus szász és a brandenburgi választófejedelemségek félve az Oszmán Birodalom előretörésétől a császári diplomácia szószólóinak és legfőbb támogatóinak számítottak mind a birodalmi gyűléseken, mind a kerületekben, addig a trieri és kölni érsekek támogatásukért cserébe kiharcolták a rájuk háruló adórész jelentős részének elengedését.¹²

A tizenöt éves háború időszakában a három regensburgi birodalmi gyűlésen az összegyűlt rendek összesen 226 Römermonat segílyt hagytak jóvá a török elleni háború finanszírozására. Amely — ha átlagértékben egy hónapot az udvar által remélt 64 000 rajnai forint értékkel számolunk — megközelítőleg 13,5 millió rénes forintot tett ki. Ennek az értéknek azonban csak a 88%-a — azaz hozzávetőlegesen 57 000 rénes forint per Römermonat — folyt be az 1630-as évekig, hiszen a birodalom nyugati felének töröksegélye szinte teljes mértékben kiesett a németalföldi és a francia vallásháborúk miatt. Így a tizenöt éves háború három birodalmi gyűlésén megszavazott töröksegély valamivel kevesebb, mint 12 millió

század utolsó negyedében a teljes pénzügyi összeomlás szélére került: 1564-ben adóssága 2,9 millió, 1575-ben 7 millió, míg két évvel később már 10,7 millió rénes forintra rúgott. *Pálffy*, 2003. 33–34. p.; *Rauscher*, 2003. 79. p.

- 10 I. Miksa császár tíz kerületre osztotta a Német-római Birodalmat (Alsó-Szászországi, Felső-Szászországi, Bajor, Sváb, Frank, Alsó-rajnai, Felső-rajnai, Ausztriai, Burgundia, valamint a Rajnai választófejedelemi kerületet), amelynek rendi gyűlései évről-évre katonai és pénzügyi segílyeket szavaztak meg a háború folytatásához. *Müller*, 1901.; *Schulze*, 1978. passim.; *Hartmann*, 1997. passim.; *Bagi*, 2008. 247–261. p.
- 11 Mindezeket figyelembe véve Winfried Schulze megállapította, hogy az augsburgi vallásbéke és a harmincéves háború kezdete közötti időszakban a törökveszély kérdése erős kohéziós erőt jelentett a Német-római Birodalom számára. *Schulze*, 1978. 366. p.; *Niederborn*, 1993. 55. p.
- 12 *Niederborn*, 1993. 49–70. p.; *Winkelbauer*, 2003. 372. p.; *Bagi*, 2005. 27–103. p.; *Bagi*, 2007. 1465–1474. p.

rajnai forintot tett ki.¹³ Emellett a birodalmi kerületek támogatásában is bízhatott az uralkodó, amely a tizenöt éves háború időszakában hozzávetőlegesen 7–8 millió rajnai forintra rúgott, de ehhez hozzá kell még számolni a kerületi rendek által 1592-ben és 1593-ban nyújtott mintegy 600 000 rénes forintot is.¹⁴ A birodalom alattvalóit külön is megterhelték az átvonuló, mustrára vagy leszerelésre rendelt ezredek, és csapatok okozta károk, amelyek számszerű értékét még megsaccolni is nehéz lenne.¹⁵ Emellett mindhárom birodalmi gyűlés végzéseiben szerepelt egy pont, amely szerint vasárnapokon, ünnepnapokon és egyéb más alkalmakkor a plébánosoknak illetve a prédikátoroknak arra kellett felszólítaniuk a híveket, hogy a háborúban megbetegedett, megsebesült vagy nyomorékká lett katonákat alamizsnáikkal támogassák, amelyeket a templomban egy kijelölt ládában gyűjtöttek össze.¹⁶ Tudjuk ugyanis, hogy az így befolyt összegekről a háború elején még pontos listákat vezettek.¹⁷

A Német-római Birodalom tehát összesen mintegy 19–21 millió rajnai forinttal (kb. 12 millió a három birodalmi gyűlés által megszavazott *Römermonat*ból és 7–9 millió a kerületektől) támogatta az uralkodó magyar hadszíntéren folyó törökellenes háborúját. Ezen segély mértékét csak az oszmán hódítástól közvetlenül fenyegetett osztrák örökös tartományok és Cseh Királyság mintegy 40 millió rénes forintra rúgó pénzügyi hozzájárulása múlta felül.¹⁸

13 *Schulze*, 1978. 342. p., 362–363. p.; *Niederborn*, 1993. 56. p.; *Koller*, 1990. 375. p. Ebbe beleértendő a dán király által fizetett segély is, hiszen ő egy személyben Holstein hercege is volt. *Niederborn*, 1993. 465–466. p.

14 A császári udvarhoz közelálló személyek (Zacharias Geizkofler, Wolf Dietrich von Raitenau, Achaz Hülsen) a tizenöt éves háború időszakában javaslatot tettek arra, hogy a birodalmi gyűlést — az immár a töröksegély kérdésével is foglalkozó — kerületi vagy partikuláris gyűlések váltsák fel, hiszen ezek támogatására bizton lehetett számítani. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek az elképzelések papíron maradtak, s soha nem valósultak meg. *Mayr*, 1912–1913. 315–319. p.; *Müller*, 1938. 32. p.; *Niederborn*, 1993. 56. p.; *Schulze*, 1978. 204–212. p., 361. p.; *Winkelbauer*, 2003. 512–513. p.; *Bagi*, 2008. 250–251. p.

15 1595-ben a Frank kerület rendjei egy igen terjedelmes listát állítottak össze arról, hogy a Magyarország felé vonuló vallon csapatok milyen károkat okoztak területeiken. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Mainzer Erzkanzlerarchiv (MEA) Fränkische Kreisakten, Fasc. 5. fol. 507r.–671v.

16 1594: HHStA MEA Reichstagakten (RA), Fasc. 91. fol. 7v.; *Wölflinger*, 1994. 10–11. p.; 1598.: HHStA MEA RA, Fasc. 94. fol. 400r.–401r.; 1603.: HHStA MEA RA, Fasc. 99. fol. 17v.–18r.

17 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA) Hoffinanz Ungarn (HFU) Rote Nummer (RN) 79. Konv. 2. August 1599. fol. 198r.–202v., 209r.

18 *Niederborn*, 1993. 56. p.; *Winkelbauer*, 2003. 482. p.

A Német-római Birodalom rendjei mellett a Spanyol Királyság, a Szentszék, néhány itáliai fejedelemség és Moszkva is kisebb-nagyobb összegekkel járult hozzá a háború finanszírozásához. Már az 1594. évi császári propozícióban szerepelt, hogy a választófejedelmek, fejedelmek, kerületek és birodalmi városok segélye mellett, az udvar tárgyalásokba bocsátkozott külföldi uralkodókkal, hogy támogatásukat kérje az Oszmán Birodalom elleni háborúhoz. Konkrétan a pápai udvart, a spanyol, a svéd, a dán, a lengyel királyt, a moszkvai államot, valamint néhány itáliai fejedelmet neveztek meg.¹⁹ A birodalmi gyűlésen a rendek is javaslatot tettek ugyanerre, ugyanis nagy reményt fűztek az állandó tatár támadásoknak kitett Lengyel Királyság (*Rzeczpospolita*) támogatásához is, valamint javaslatot tettek a tatárok, a havasalföldiek, a moldvaiak, a kozákok, továbbá a spanyol király és a perzsa sah bevonására is az Oszmán Birodalom elleni háborúba.²⁰ A prágai udvart diplomáciai tevékenységében VIII. Kelemen pápa (1592–1605) is támogatta, aki céljával tűzte ki az Oszmán Birodalom európai hatalmának megtörését. A megvalósítás érdekében szüntelenül ostromolta a katolikus uralkodókat, hogy pénzügyi és hadisegélyekkel támogassák a Habsburg Monarchiát. A támogatások jelentős része a háború első éveiben (1593–1595), Kanizsa 1601. évi visszafoglalási kísérlete idején, valamint 1605-ben futott be.²¹ A Spanyol Királyság 1594 és 1605 között mintegy 2,5 millió escudóval, azaz 3,75 millió, míg a pápai állam 2,85 millió rénes forinttal járult hozzá az Oszmán Birodalom elleni szárazföldi háborúhoz. Ezeknek az összegeknek egy részéből közvetlenül a segélyezők állítottak ki katonaságot. VIII. Kelemen három alkalommal (1595, 1597 és 1601) szervezett és küldött hadsereget a magyarországi hadszíntérre, míg III. Fülöp spanyol király (1598–1621) 1601-ben Kanizsa ostromára fogadott fel 6000 gyalogost.²² A pápa és a spanyol király mellett néhány itáliai állam is támogatta a császárt az Oszmán Birodalom elleni háborújában. Kiemelkedik ezek közül Toszkána és Mantova, amelyek financiaális és katonai segítséget is nyújtott a császárnak. I. Ferdinánd toszkán nagyherceg (1587–1609) 1594-ben 2000 gyalogost küldött féltestvére, Don Giovanni de Medici parancsnoksága alatt a magyar hadszíntérre. A következő évben Medici II. Rudolf szolgálatában maradt, és mint *General*

19 HHStA MEA RA, Fasc. 91. fól.: 34v–35r.

20 HHStA MEA RA, Fasc. 91. fól. 330r–331v.

21 1598 és 1600 között semmiféle külföldi segély sem érkezett. *Niederkorn*, 1993. 499. p.

22 *Banfi*, 1939–1940. 1–33. p.; 213–228. p., 143–156. p.; *Niederkorn*, 1993. 70–102.; 183–255. p. A pápai segítségnyújtáshoz még: *Fraknoi*, 1903. 229–262. p.; *Tusor*, 2000. 30–35. p.; *Kenyeres*, 2009. 168–171. p.

Obrist-Zeugmeister részt vett Esztergom ostromában.²³ 1601-ben újra feltűnt a magyarországi hadszíntéren, amikor a Kanizsa visszavívására indult keresztény sereg *General Obrist-Feldmarschallj*a nevezte ki Ferdinánd főherceg, a későbbi császár (1619–1637). Emellett a toszkánai és spanyol segélypénzen felfogadott zsoldosok vezetésével is megbízták.²⁴

A mantovai herceg, Vincenzo Gonzaga (1587–1612) 1595-ben, 1597-ben és 1601-ben személyesen vezetett hadat Esztergom, Pápa és Kanizsa falai alá. Az utolsó alkalommal Ferdinánd főherceg az ostromló sereg főhadparancsnok helyettesének tette meg. Ugyanekkor a család bozzolói ágához tartozó Ferrantét 1601-ben felső-magyarországi főkapitánnyá nevezte ki az udvar.²⁵ A Habsburg Monarchiát a háború folyamán egyszer-egyszer kisebb-nagyobb pénzsegélyekkel támogatta még Estei II. Alfonso (1559–1597) Ferrara, Modena és Reggio hercege, valamint kisebb észak- és közép-itáliai államok is, mint például Urbino, Parma, Genova, Savoya és Lucca.²⁶

A Német-római Birodalom, a Spanyol Királyság, a Szentszék és az itáliai államok mellett a Habsburg Monarchia Moszkvából kapott némi pénzügyi segítséget. A diplomáciai tárgyalások már 1592–1593 fordulóján megkezdődtek egy esetleges támogatás lehetőségéről. A birodalmi gyűlés határozatának értelmében a prágai udvar 1594-ben a lutheránus svéd király mellett az ortodox orosz uralkodóhoz is újra elküldte diplomatáit.²⁷ Nikolaus Warkotsch moszkvai követjárásai azonban csak egyszer, 1595 augusztusában jártak konkrét eredménnyel. Ekkor érkezett meg Prágába a cár követség, amely 24 kocsiból és 52 szekérből állt. Az utóbbiak által szállított prém összértéke a kortársak szerint elérte a 800 000 forintot, ám ezek eladása igen nagy gondot okozott.²⁸

A Szentszék, a Spanyol Királyság, az itáliai államok és a moszkvai állam katonai és pénzügyi támogatásának összértékét 7,5 millió rajnai forintra becsülhetjük.²⁹ Míg azonban VIII. Kelemen azért nyújtott diplomáciai, katonai és pénzügyi

23 ÖStA Kriegsarchiv (KA) Hofkriegsratakten (HKRA) Prag. No. 5.; *Banfi*, 1939. 1–33. p.; *Nieder Korn*, 1993. 397–399. p.

24 *Banfi*, 1940. 145. p.; *Antonitsch*, 1975. 294–313. p.

25 Vincenzo Gonzaga 1595. és 1597. évi hazatéréséről lásd: HHStA MEA Passbriefe 6. csomó, foliószám nélkül. *Banfi*, 1939–1940. 1–33. p., 143–156. p.; *Nieder Korn*, 1993. 386–435. p.; *Kruppa*, 2002. 281–310. p.

26 *Nieder Korn*, 1993. 411–425. p., 435–448. p.

27 ÖStA HKA Niederösterreichische Gedenkbücher 1595–1596. Bd. 157. 24v–26v.

28 *Nieder Korn*, 1993. 449–457. p.; *Ortelius*, 2002. 91v–92r.

29 *Nieder Korn*, 1993. 499. p.; *Winkelbauer*, 2003. 482. p.

segítséget a prágai udvarnak, mivel legfőbb politikai céljának az Oszmán Birodalom magyarországi és európai kiűzését tekintette, addig a többi segélyezőt leginkább saját politikai céljaik vezérelték. A madridi udvar II. Fülöp (1556–1598) haláláig a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti békekötést szorgalmazta, ám III. Fülöp trónra kerülésével megváltozott ez a szemlélet. Az új uralkodó és tanácsadói ugyanis egy olyan „befektetésnek” tekintették II. Rudolf támogatását, amellyel pénzt lehet megtakarítani. Attól tartottak ugyanis, hogy egy esetleges békekötést követően az Oszmán Birodalom a nápolyi és szicíliai partvidéket támadná meg, amelynek biztosítása és megvédése jóval nagyobb költséget emésztett volna fel.³⁰ A toszkán nagyherceg a támogatásáért cserébe a királyi cím elnyerését kívánta, II. Alfonso pedig az Este család további uralmának biztosítását kívánta elérni a pápai (Ferrara) és császári (Modena és Reggio) hűbértartásokon, amiért ellentételezéseként jelentős számú katona kiállítását is ígerte a pénzügyi segély felett. A mantovai herceg esetében mind a keresztes háborúk eszméjének a feléledését, mind pedig az önös érdeket felfedezhetjük. A Gonzaga család ugyanis, amely magát a bizánci trón örökösének tekintette igen nagyszabású terveket szövögetett, amelyekben szerepelt a Balkán meghódítása, valamint a tizenöt éves háború idején egy Erdélyt és Felső-Magyarországot egy kormányzóság alatt egyesítő elképzelés is.³¹ A kisebb segélyezőknek pedig a császár hűbéreseiként kötelességük volt fizetni a matrikulaadó rájuk eső részét.³²

Moszkva számára a prágai udvarral történő kapcsolatfelvétel két okból is igen fontos volt. Egyrészt a krími tatár csapatok sikeres betörései és a kaukázusi erőviszonyok átalakulása tették volna vonzóvá egy esetleges Habsburg szövetséghez való csatlakozást. Másrészt a gyengeelméjű Fjodor Ivanovics cár (1584–1598) helyett kormányzó Borisz Godunov (1598–1605) saját politikai elképzeléseit igyekezett megvalósítani, és a maga, valamint családja számára biztosítani a trónt. Emellett a kormányzó a Habsburg házban biztos partnert látott a másik fő ellenséggel, a Lengyel Királysággal szemben.³³

Meg kell említeni, hogy VIII. Kelemen pápa terve egy nagy oszmánellenes támadó liga létrehozásáról teljes kudarccal végződött. Nem sikerült sem a katólizált és a Szentszékkal kiegyezett IV. Henrik francia királyt (1589–1610), sem I. (VI.) Jakab angol és skót királyt (1603–1625, 1567–1625) megnyerni az ügynek.

30 *Nieder Korn*, 1993. 183–255. p.

31 *Kruppa*, 2002. 281–310. p.

32 *Nieder Korn*, 1993. 386–448. p.

33 *Nieder Korn*, 1993. 449–464. p.

Velence többszöri sürgetés ellenére sem mutatkozott hajlandónak felújítani az 1573-ban szétesett Szent Ligát, hanem a keleti kereskedelem és a számára egyre veszélyesebb adriai kalózkodás miatt igyekezett jó viszonyt ápolni a Portával. VIII. Kelemen pápa oszmánellenes ligaterveiben az egész keresztény Európára kiterjedő szövetség keleti szárnyán mind a *Rzeczpospolita*, mind a kozákok támogatásával számolt. A Lengyel Királyság bel- és külpolitikáját meghatározó Jan Zamoyski kancellár és az általa vezetett köznemesség azonban egy esetleges oszmánellenes Habsburg szövetség legfőbb kerékkötőjének számított. Egyrészt mert érdekükben állt a béke fenntartása az Oszmán Birodalommal és vazallusával, a Krími tatár kánsággal. Másrészt a legutóbbi királyválasztás alkalmával a kancellár és „pártja” a Habsburg jelölttel szemben fellépő Wasa-ház jelöltjének trónra lépését támogatta. Mindennek ellenére az 1595. évi krakkói és az 1596. évi varsói szejm tárgyalásai során úgy tűnt, hogy ő és a király, III. Zsigmond (1587–1632) is kész támogatni egy oszmánellenes katonai szövetség tervét. A kancellár azonban saját elképzeléseinek megfelelően használta ki a rendek által 1595-ben a krími tatárok (és így az Oszmán Birodalom) elleni hadsereg felállításra megszavazott adót, s a stratégiai fontosságú Moldvába ültette be saját jelöltjét, Jeremias Movilát (1595–1600). A következő esztendőben pedig a szejm az ő sugallatára olyan irreális feltételeket szabott a ligához való csatlakozás feltételeként, amelyet sem a pápa, sem a prágai udvar nem tudott biztosítani. A tárgyalások végkifejlete a számára azonban már érdektelen volt, hiszen 1595 novemberében a csecsorai békében kiegyezett a moldvai érdekszféra felosztásában a Krími Kánság képviselőivel.³⁴

A pápa az Oszmán Birodalom elleni háborúban számolt mindezekon felül a meghódolt balkáni népek, a kozákok, valamint Erdély, Havasalföld és Moldva támogatásával is a háború kezdetén. Előbbiek felkeléséhez csak jelentős keresztény sikerek után kerülhetett volna sor. A három oszmán vazallus ugyan 1595. január 28-án szövetséget is kötött a Habsburg Monarchiával, ám néhány éven belül ez az egység felbomlott. A kozákoknak a háborúba való bevonása sem járt teljes sikerrel. Az igaz, hogy a dalmát származású legátus, Aleksander Komulović apát — aki megfordult Erdélyben és Moldvában is — megegyezett Mikolaj Jazlowiecki sniatyni starostával, a regisztrált kozákok vezetőjével, hogy 10 000 arany fejében katonái tatár területeket pusztítanak, valamint a két román vajdaságot állandó nyomás alatt tartják, hogy meg ne szegjék a császárnak tett esküjüket. Zamoyski

34 *Nieder Korn*, 1996. 81–95. p.; *Tóth*, 2000. 53–54. p.; *Várkonyi*, 2000. 106–123. p.; *Horn*, 2002. 156–157. p.; *Várkonyi*, 2003. 51–52. p.

erélyes fellépésének köszönhetően azonban az 1594 és 1595 telén végrehajtott akciók után, már csak, mint zsoldosok tűntek fel a magyarországi hadszíntéren.³⁵

A töröksegély megszavazásánál, az adók és az alamizna befizetésénél, a pénzügyi és katonai segítségnyújtásnál, sőt esetenként a zsoldba állásnál is igen jelentős szerepet játszott a Szentszék és a császári udvar tájékoztató és propaganda tevékenysége.³⁶ Ennek egyik legfontosabb eszközének a birodalmi gyűlésekre benyújtott császári propozíciót vagy előterjesztést tekinthetjük. Ez ugyanis az uralkodó kezébe olyan politikai fegyvert adott, amelyben nem csupán a birodalom állapotáról és az azt veszélyeztető eseményekről adhatott számot, így ennek megfelelő adót követelve, hanem lehetővé tette számára a tárgyalás napirendjének messzemenő befolyásolását is. A rendek 1608-ig a propozícióban ajánlott tárgyalási sorrendet elfogadták, így az uralkodó a töröksegély kérdésének első helyre állításával meg tudta akadályozni a protestáns rendek azon törekvéseit, hogy a birodalmi gyűlésen vallási és jogi sérelmeiket (*Gravamina*) előadják, és a nekik tett engedményekért cserébe adják meg hozzájárulásukat.³⁷ Mivel a császárnak az Oszmán Birodalom elleni harchoz szükséges támogatás nem a hűbéri jog alapján járt, ezért morális és réalpolitikai érvek egész sorát kellett felsorakoztatni az előterjesztésben a rendek meggyőzésére.³⁸ Ennek megfelelően a tizenöt éves háború idejére összehívott mindhárom birodalmi gyűlésre benyújtott propozíció bevezető szakaszai propaganda célokat (is) szolgáltak. Általánosságban megállapítható, hogy ezek összeállításánál az udvar leginkább a nehézségek, vereségek és az Oszmán Birodalom hitszegésének bemutatására koncentrált, sikereket alig említ.³⁹ 1594-ben az uralkodói előterjesztés mindenekelőtt bemutatta, hogy milyen út vezetett az újabb konfliktus kialakulásához és elmélyüléséhez, illetve a háború első évének eseményeit vázolta fel. Kitért Hasszán boszniai beglerbég szlavóniai hadjárataira és pusztításaira, Szinán nagyvezír hadjárataira, valamint a portai császári követ, Friedrich von Kreckwitz elfogatására és szenvedéseinek

35 Bartl, 1969. 44–56. p.; Springer, 1980. 77–109. p.; Jaitner, 1984. passim.; Niederkorn, 1993. 41–49. p., 70–102. p., 478–479. p.; Andretta, 1994. 77–98. p.; Bartl, 1994. 67–71. p.; Borromeo, 1994. 119–204. p.; Tóth, 2000. 165–167. p.; Ivanics, 2005. 291–296. p.

36 Winfried Schulze megállapítása szerint a nyilvánosság az információhoz jutást jelentette, melyre következő szintként a hírekről való diskurzus, majd harmadikként a véleményt befolyásoló propaganda épült. Schulze, 1978. 21–46. p.; Etényi, 2003. 18. p.

37 Schulze, 1978. 82–88., 93–94., 113–114. p.; Aulinger, 1980. 207. p.

38 Schulze, 1978. 78., 81. p.

39 Schulze, 1978. 54. p.; Vocelka, 1981. 149. p.

részletes ecsetelésére.⁴⁰ A három évvel később készített császári propozícióban már azt olvashatjuk, hogy Győr 1594. és Eger 1596. évi elvesztésével olyan rés keletkezett a magyarországi határvédelmi rendszeren, amely lehetőséget adhat a kereszténység ősellenségeinek arra, hogy Szilézián és Brandenburgon keresztül egészen a Balti-tengerig (*Teutsche Möhr*) előretörjenek.⁴¹ Az 1603. évi előterjesztésben pedig az irat készítői egyrészt igyekeztek hangsúlyozni, hogy a prágai udvar által is hön áhított béke a Porta hitszegései miatt nem jöhetett létre 1599 óta, másrészt Eger és Kanizsa elvesztésével a Német-római Birodalom keleti területei is végveszélybe kerültek.⁴²

A császári propozíció mellett az udvarnak egyéb lehetőségei is adódtak a rendek véleményének befolyásolására. A tanácsosok gyakran készítettettek olyan, a rendek érzelmeire ható jegyzékeket is, amelyek a két birodalmi gyűlés között eltelt időszak török portyáinak rablásait, pusztításait mutatták be. Az 1594. évi előterjesztésben például utalás történt egy olyan mellékletre is (A jelű⁴³), amely igen nagy részletességgel mutatta be az 1582 és 1593 között eltelt időszak török dúlásait.⁴⁴

Szintén a rendek „érzelmi meggyőzését” és propaganda célokat szolgálták a különböző kémjelentések és a határvidékről érkező hadijelentések, valós és álhírek betérjesztései. Az 1597/98. évi birodalmi gyűlés propozíciójában az udvar azzal az állítással indokolta meg, miért kér a kerületi rendektől külön támogatást (*Nachzug*), hogy a szultán 1598-ban is személyesen vezeti az oszmán hadsereget a magyarországi hadszíntérre.⁴⁵

Talán a leghatásosabb politikai fegyver azonban a török támadásokat közvetlenül elszennedő magyar, cseh, alsó- és belső-ausztriai (főként protestáns felekezetű) rendek küldötteinek pótlólagos betérjesztései voltak, amelyekkel szintén befolyásolni lehetett a birodalmi gyűlés munkáját. Igaz ez akkor is, ha a tanács-

40 HHStA MEA RA, Fasc. 91. fol. 23v–25v.; Loeb, 1914. 171. p.; Schulze, 1978. 96. p.; Tóth, 2000. 71. p., 82–83. p.; Fodor, 2001. 399–401. p.

41 HHStA MEA RA, Fasc. 95.a fol. 70v.–71r.; Winkelbauer, 2003. 48–52. p.; Bagi, 2007. 1462–1463. p.

42 HHStA MEA RA, Fasc. 98. fol. 527r.–529v.; Heischmann, 1925. 110. p.; Vocelka, 1981. passim.; Finkel, 1992. 451–471. p.; Sahin-Tóth, 1999a. 227–239. p.; Ivanics, 1994. 144–145. p.; Tóth, 2000. 306–307. p., 310–311. p.; Papp-Hadnagy, 2003. 118–153. p.

43 HHStA MEA RA, Fasc. 91. fol. 28r.

44 HHStA Turcica I. Karton 81. fol. 223–262.; röviden utal az iratra, csak a horvát és vend végvidék kárainak összesített számait említi. Tóth, 2000. 73–74. p.

45 HHStA MEA RA Fasc. 95a. fol. 84r.–v.; Bagi, 2007. 1465. p.

kozásokon nem vehettek részt.⁴⁶ A keleti kerületek rendjeinek támogatásáért készített iratok is — hasonlóan, mint a birodalmi gyűlések propozícióinak bevezető szakaszai — az Oszmán Birodalom hitszegő viselkedését, az aktuális hadi helyzetet, a felmerülő problémákat és Bécs, illetve a Német-római Birodalom megtámadásának rémképét vázolták fel az egybegyűlteknek.⁴⁷

A császári és a pápai udvar oszmánellenes propagandája is sikerrel járt Nyugat-Európa udvaraiban, fő- és köznemességének köreiből.⁴⁸ Ezt az észak- és közép-itáliai államok esetében egyrészt azzal lehet magyarázni, hogy reális félelem alakult ki az itt élőkben azzal kapcsolatban, hogyha a Magyar Királyságot meghódítaná az Oszmán Birodalom, úgy közvetlenül a félsziget határához érne, és lehetővé tenné számára ennek szárazföldi megtámadását.⁴⁹ Másrészt a XVI. század második fele a középkori feudalizmus szemléletének újraéledését hozta magával. A társadalomban tapasztalható változások azt eredményezték, hogy az emberek a reneszánsz életigenlő mentalitásától elfordultak és olyan dogmatikus, vallási és némelykor aszkétikus gondolkodási és magatartási formákhoz menekültek, amelyek kiutat ígértek válságos helyzetükből.⁵⁰ Nem meglepő tehát, hogy ennek hatására újraéledt a lovagi kultúra és ezzel párhuzamosan a keresztes háborúk eszméje is.⁵¹ Jó példa erre Vincenzo Gonzaga mantovai udvara, ahol a keresztes lovagok mítoszának feléledésében Torquato Tasso *A megszábadított Jeruzsálem* című munkája játszott jelentős szerepet és nyújtott ideológia alapot a herceg személyes ambícióihoz.⁵² Ez a mentalitásban bekövetkezett fordulat azonban nem

46 HHStA MEA RA, Fasc. 91. fol. 210r.–212v.; Miksa főherceg beadványa birodalmi gyűléshez, 1594. március 20. HHStA MEA RA Fasc. 91. fol. 257r.–258v.; *Schulze*, 1978. 119–124. p.; *Bagi*, 2007. 1473–1474. p.

47 HHStA MEA FK, Fasc. 4. fol. 2r.–v.; HHStA MEA Oberrheinische Kreisakten Fasc. 1. fol. 4r.–v.; HHStA MEA Kurrheinische Kreisakten (=KK) Fasc. 3. No. 1. Foliószám nélkül; HHStA MEA KK, Fasc. 3. No. 11. Foliószám nélküli. HHStA MEA FK, Fasc. 5. fol. 308r.; HHStA MEA FK, Fasc. 5. fol. 296r.–v.; *Mayr*, 1912–1913. 240–244. p.; HHStA MEA Militaria Fasc. 5., fol. 13r.–15v.; *Müller*, 1938. 33. p.; *Schulze*, 1978. 198. p.; *Bagi*, 2008. 251–254. p.

48 A császári és a pápai udvar Báthory Zsigmond meggyőzése érdekében is jelentős propaganda tevékenységet fejtett ki, az ifjú erdélyi fejedelem pedig szintén élt a meggyőzés eme fegyverével. *Kruppa*, 1999. passim.

49 *Nieder Korn*, 1993. 390–391. p.

50 *Behringer*, 1990. 372. p.

51 *Nieder Korn*, 1993. 391. p.

52 *Nieder Korn*, 1993. 427. p.

csupán Itáliában és nem csak a katolikus felekezethez tartozók között éreztette hatását.⁵³

Jó példa erre a francia vallásháborúk néhány katolikus vezetőjének az esete. A vervins-i béke megkötése után (1598) a francia vallásháborúban a Katolikus Liga hadvezéréként nagy katonai tapasztalatokat szerzett Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege elhagyta Bretagne-t, hogy a magyarországi hadszíntérre jöjjön harcolni. Számos harcostársa követte azért, hogy — ahogyan Fernand Braudel fogalmazott — segítsék ízekre szakítani az Oszmán Birodalom hatalmát. Hozzá kell azonban tenni, hogy a zászlók alá állt grófok, urak és városi patrícius családok ifjú tagjainak esetében a presztízs- és jövedelemnövekedés, a katonai vagy udvari karrier lehetősége, valamint a kalandvágy ugyanúgy szerepet játszott, mint a keresztes háborúk eszméinek újraéledése.⁵⁴

A császári udvar vagy a Szentszék propagandatevékenysége azonban nem állt meg a fejedelmi és főnemesi udvaroknál. A XVI–XVII. században a kortársak már a híreket, vagy a mai szóhasználattal az információkat értéknek, sőt mindenképp árucikknek tekintették, amelyeknek ismerete vagy nem ismerete államok, népek sorsát dönthetik el.⁵⁵ A késő középkorban kialakuló információéhség erre az időszakra olyan mértékben növekedett meg, hogy joggal lehet beszélni az információrobbanás koráról.⁵⁶ Ehhez azonban szükség volt Gutenberg találmányára, amely forradalmasította a korábbi információhordozókat, illetve a közvetítő közeget, amely által biztosítani lehetett a megfelelő minőségű és mennyiségű hír áramlását.⁵⁷ Új kommunikációs terek nyíltak, amelyek által nem csak a politikai és gazdasági elit egy szűk rétegéhez juthattak el a hadszínterek eseményei, hanem

53 Braudel, 1996. 1296. p.

54 Braudel, 1996. 889. p., 1296. p.; Niederkorn, 1993. 391. p.; Sahin-Tóth, 1999b 453–465. p.; Sahin-Tóth, 2004a 1149–1188. p.; Wieden, 1996. 96–97. p.; Liepold, 1998. 125–127. p.; Sahin-Tóth, 2004b 297–304. p.; Sahin-Tóth, 2006. 365–391. p.

55 Comenius, 1805. 187–190. p.

56 A magyar szakirodalomban Szőnyi György Endre 1984-ben megjelent könyvében használta tudatosan az „információs robbanás” kifejezést. Szőnyi, 1984. 23. p., 41–42. p.; R. Várkonyi, 1999. 12. p.; Kerekes, 2010. 9. p.

57 Josef Benzing kutatásaiból tudjuk, hogy a Német-római Birodalom területén a XVI. században 198 olyan város volt, amelyekben hosszabb vagy rövidebb ideig legalább egy könyvnyomtató műhely működött. Erdmann Weyrauch kutatásaiból pedig az derül ki, hogy 300–400 olyan német várossal lehet számolni a korban, amely komoly felvevő piacot jelentett a könyvek számára. Etényi, 2003. 15–16. p.

szegényebb városlakókhoz vagy akár a vidéken élő parasztokhoz is.⁵⁸ Az udvar pátenseiben sem mulasztotta el, hogy alattvalóinak támogatását a hadszíntér híreinek segítségével eszközölje ki. 1601. október 21-én az uralkodó fogatok kiállításáért fordult országaihoz. A pátens meg is indokolta a segítség szükségességét, hiszen leírta, hogy Székesfehérvárt és a mellette felállított keresztény tábornok 80 000 török támadja tizenkét napja, éjjel-nappal. A császári-királyi csapatok nagy szükségét szenvednek, ám az élelem szállításához nincs elegendő szekér. Így fogatokat kellene kiállítani, hogy Győrből el lehessen látni élelemmel a tábornok.⁵⁹

Még nagyobb hatással bírtak a röplapok (*Flugblätte*) és a korabeli újságok (*Neu Zeitung* és *Fugger-Zeitung*), amelyek sorra jelentek meg. Ezekben a szövegek illusztrációiként képes mellékleteket nyomtattak, amelyek közös jellemzője általában, hogy készítőik sem a művészi színvonal, sem a hitelesség tekintetében nem voltak igényesek, ám a fantázia szülte alkotásaik a kor emberének kíváncsiságát és hírigényét kielégítették. Ezek hatását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a német néphagyományban törökökkel kapcsolatos népelemek, azaz *Türkenlieder* maradtak fenn. Senol Özyürt kutatásaiból tudjuk, hogy a XVI–XVII. századi 156 ilyen típusú ének közül négy a tizenöt éves háború egy-egy eseményét örökítette meg.⁶⁰

A nyomtatott információ mellett a prágai udvar egyéb propagandalehetőséggel is rendelkezett. A tizenöt éves háború győzelmeinek ünneplésére ugyanis nagyszabású művészi alkotások jöttek létre, amelyek között megtaláljuk az érméket is. Ezek elterjedése — előállításuk és sokszorosításuk relatív egyszerűsége miatt — lényegesen nagyobb volt, mint a többi alkotásé, így a korszak propagandagépezetének fontos eszközévé váltak.⁶¹

Mint láthattuk a tizenöt éves háborúban nem a Habsburg Monarchia vagy a Német-római Birodalom állt hadban az Oszmán Birodalommal szemben,⁶² hanem a keresztény Európa. A befolyt töröksegelemek, pénzügyi támogatások, a magyarországi hadszíntérre érkező katonaság nemzetiségi sokszínűsége, a hadakozni

58 *Etényi*, 2003. 19. p.

59 HHStA MEA Mandate, Patente und Passbriefe in Kriegssachen Konv. 2. fol. 178r–v.

60 *Klarwill*, 1923.; *Özyürt*, 1972. 121–128. p.; *Schulze*, 1978. 21–65. p.; *Vocelka*, 1981.; *Kiss*, 1998. 77–88. p.; *Etényi*, 2001. passim.; *Szalai*, 2003. 12–24. p.; *Etényi*, 2006a, 277–290. p.; *Etényi*, 2006b. 299–308. p.; *Etényi*, 2008a, passim.; *Etényi*, 2008b. passim.

61 *Héri*, 1998. 129–138. p.

62 *R. Várkonyi*, 1975. 14. p.

vágyó önkéntesek vallásos meggyőződése, valamint a német népének között fellelhető dalok mind ezt bizonyítják.

A tizenöt éves háború hatásai a császári-királyi mezei hadsereg szervezetének fejlődésére

A tizenöt éves vagy — ahogyan a kortársak nevezték — a hosszú török háború kezdetén az Udvari Haditanács felhagyott az addigi stratégiai elképzeléseivel, amelyek többnyire a védelem megszervezésére (a végvárrendszer kiépítésére) összpontosító és csatákat kerülő defenzívára épültek.⁶³ A kézi lőfegyverek széles körű elterjedése és az erre épülő taktika kifejlesztése, a hadseregek létszámának megnövekedése, a német területeken jelentkező zsoldos túlkínálat, valamint az Oszmán Birodalom elleni küzdelemben felhalmozott mintegy hetvenéves tapasztalat lehetőséget kínált az uralkodó és az udvari kormányzervek számára, hogy egy nyílt háborúban a siker reményében vegye fel a küzdelmet.⁶⁴ Az új harcászati és hadászati szituációval természetszerűleg együtt járó új kihívásokkal is meg kellett birkóznia a központi hadvezetésnek. Mindenekelőtt ehhez meg kellett teremteni a hadakozás feltételeit. A hadsereg számára szükséges tüzérségi eszközöket, lőfegyvereket, páncélokat és egyéb hadszereket az Udvari Haditanácsnak kellett beszereznie nürnbergi, augsburgi, ulmi, innsbrucki, prágai és salzburgi fegyverkészítő műhelyekből.⁶⁵ A katonaság élelmezésének a megszervezése, valamint a betegek és sebesültek ellátása is komoly kihívásokat jelentett, ame-

63 Az Udvari Haditanács működéséről: *Ember*, 1946. 70–72. p.; *Regele*, 1949. A végvárrendszer kiépüléséről még: *Vanicek*, 1859.; *Rothenberg*, 1970.; *Pálffy*, 1996. 163–217. p.; *Pálffy*, 2010. 144–156. p.

64 *Kelenik*, 1990. 85–95. p.; *Kelenik*, 1991a. 80–122. p.; *Kelenik*, 1991b. 3–52. p.; *Sarusi Kiss*, 2008. 115–148. p.; *Bagi*, 2011a. 105–116., 177–190. p.

65 Egy 1601-ben készített jegyzék adatait szeretném összefoglalni. Az utóbbi iratból kiderült, hogy 4000 duplazsoldos felszerelése (20 000 forint), 300 keréklakatos szakállas puska (2400 forint), 600 kovás szakállaspuska (4200 forint), 3000 keréklakatos muskéta (12 000 forint), 8 000 kovás muskéta (22 000 forint), 2000 keréklakatos puska (7500 forint), 6000 kovás puska (10 500 forint), 500 pallos (2000 forint), 200 alabárd (1800 forint), 8000 pikarúd (3467 forint 40 krajcár), 800 pika (600 forint), 4000 mázsa lőpor (98 000 forint), 2000 mázsa ólom (6500 forint), 800 mázsa gyújtózsínór (4800 forint), 2000 mázsa réz (28 666 forint 40 krajcár), 300 mázsa ón (3000 forint) és 250 mázsa salétrom (3500 forint) beszerzésére a bécsi főhadiszertárnoki hivatal 239 134 forint 20 krajcárt számított. ÖStA KA Bestellungen (Best.) 672/1601.; *Egg*, 1961. 136–196. p.; *Pálffy*, 2010. 237–238. p.

lyek döntően befolyásolták a hadjáratok sorsát.⁶⁶ A háború folyamán az ezekkel kapcsolatban felmerült — leginkább financiai — problémák orvoslására mind a hadakozásban jártasak, mind pénzügyi szakemberek javaslatokat tettek. Ezek szerint szükség lett volna a fegyvergyártás ellenőrzésének megszervezésére, a fegyverzet egységesítésére, az egységek központi raktárakból történő ellátására, állandóan működő sütőházak és egy raktárhálózat felállítására, valamint egy tábori ispotály életre hívására.⁶⁷ Ezek a tervek azonban a megfelelő anyagi háttér hiányában nem valósulhattak meg. Majd egy évszázadot kellett arra várni, hogy Raimondo Montecuccoli szisztematikus szervezőmunkájának köszönhetően a javaslatok valósággá válhattak ezzel hozzájárulva a török elleni visszafoglaló háború (1683–1699) sikeréhez.⁶⁸

Az évről évre felfogadott bonyolult összetételű, soknemzetiségű,⁶⁹ különböző felségjogon felfogadott és különböző hatékonyságú elemekből álló császári-királyi hadseregeknek megfelelő vezetésre lett volna szüksége. A tizenöt éves háború időszakában a parancsnoki kar összetétele, az egyes funkciók megnevezése és feladataik meghatározása szinte évről-évre, hadjáratról-hadjáratra változott. Úgy is mondhatjuk, hogy folyamatos kísérletezés folyt. A rendszer azonban az állandó változás kényszeréből adódó nehézségekkel nem vagy csak nagyon nehezen volt képes megbirkózni. Nem egy esetben például a parancsnoki kar tagjainak hatásköreit nem választották szét egyértelműen.⁷⁰ A kényszer szülte intézkedések azzal is együtt jártak, hogy egy már létező, és több évtizedes tapasztalatok alapján kialakított végvidéki irányító apparátusnak (mint például *General Obrist-Zeugmeister*, főlélmester, főmustramester, hadi fizetőmester, *Feld Obrist-Schifmeister* és

66 *Bagi*, 2011a. 73–81., 95–100. p.

67 *Heischmann*, 1925. 48. p.; *Kelenik*, 1991b. 50. p.

68 *Czigány*, 2004. 111., 166. p.

69 A tizenöt éves háborúban felfogadott csapatokban a német, magyar, horvát és cseh katonák mellett angolok, skótok, lengyelek, uszkokok, svájciak, olaszok, spanyolok, franciák, vallonok és kozákok is feltűntek. *Bagi*, 2011b. 39–63. p.

70 Példaként egy 1595-ben megtörtént esetet mutatnék be. Ernő főherceg 1595. február 6-án Brüsszelből küldött levelében tudatta a császárral, hogy Karl von Mansfeld Namurból írt levelében sérelmezte, miszerint Don Giovanni de Medici és Karl burgai őrgróf elérték, hogy ők csak a főhadparancsnoknak, azaz Mátyás főhercegnek legyenek alárendelve. A leendő főhadparancsnok-helyettes követelte, hogy a főhercegen kívül senki se parancsolhasson neki, s mindenkit rendeljenek irányítása alá. A császár február 21-én kelt levelében helyt adott Mansfeld kérésének, s ezáltal megakadályozta a császári-királyi hadsereg dezintegrációját. ÖStA KA Alte Feldakten (AFA) 1595/4 /ad 3e; *Hatvani*, 1859. 77. p.; *Bagi*, 1998. 5. p.

Feldbrückmeister)⁷¹ kellett immáron egy mozgó háború, a mezei hadseregek által támasztott követelményeknek megfelelnie. A feladatok és funkciók átfedése, valamint a megosztottság semmiféleképpen nem járult hozzá egy letisztult rendszer kialakulásához. Az, hogy a tizenöt éves háborúban a császári-királyi sereg mégis a siker reményében vehette fel a küzdelmet az Oszmán Birodalom csapataival annak is köszönhető volt, hogy a hadakat a francia és a németalföldi vallásháborúkban tapasztalatokat szerzett hadvezérek vezették, úgymint Karl von Mansfeld, Giorgio Basta, Christoph Hermann von Russworm, Adolf von Schwarzenberg, Philippe-Emmanuel Mercoeur és Jean T'Serclaes de Tilly. Meg kell azonban jegyezni, hogy ekkor tűnnek fel a hadsereg parancsnoki karán belül azok a tisztségek, amelyek a későbbi, a XVII–XVIII. és XIX. századi császári-királyi haderő stábjában is fontos szerepet játszottak, bár ekkora már a tisztséghez kapcsolódó feladataik és funkciók jelentősen megváltoztak, megváltozhattak.⁷²

Még nagyobb kihívást jelentett az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara tanácsosainak számára a csapatok kiállítása. A XVI. században és a XVII. század első felében a császári-királyi haderőben harcoló kisebb-nagyobb mezei és végvári zsoldos egységek toborzására és felállítására az uralkodó, ritkábban az osztrák örökös tartományok, a Cseh Királyság vagy a birodalmi kerületek rendjei kipróbált és vállalkozó szellemű, hivatásos katonákat, úgynevezett hadivállalkozókat bíztak meg.⁷³ Az Udvari Haditanács az ezekkel a személyekkel kötött alkuk egész sora alapján fogadta szolgálatába, szerelte le, vagy, ha a szükség úgy kívánta, tartotta fegyverben csapatait. A hadivállalkozók személyes presztízsük, rátermettségük, érdekérvényesítő képességük és különböző pénzügyi visszaélések (a zsold elikkasztása, fegyvereladás vagy hamis mustra) segítségével jelentős plusz jövedelmekhez juthattak.⁷⁴ Az udvari kormányservek felismerték a felszínre ke-

71 *Pálffy*, 1996. 188. p. Mindig nagy problémát jelent a különböző tisztségek magyar nyelvre fordítása. Nehéz ugyanis olyan kifejezést találni, amely fedi a német szó eredeti tartalmát, visszaadja annak teljes jelentését. Így ezeknek érdemesebb megtartani az eredeti kifejezést és csak körülírni jelentésüket.

72 *Bagi*, 2011a. 59–104. p.

73 Meg kell jegyezni, hogy egész Európában a XV. és XVI. század fordulójától az uralkodók különböző hadivállalkozókat bíztak meg csapatok felállításával. A megbízott személyek gyakran más nemzet tagjai voltak: a spanyol királyok előszeretettel fogadtak fel háborúikhoz német zsoldosokat. A francia vallásháborúban a Német-római Birodalomban felfogadott katonák mindegyik küzdő fél oldalán felbukkantak, vallási hovatartozástól függetlenül. *Jász*, 1974. 32. p.; *Edelmayer*, 2002. 174–202. p., 227–264. p.

74 *Heischmann*, 1925. 200. p.; *Redlich*, 1964. 33–69. p.; *Bagi*, 2011a. 217–230. p.

rült visszasságokat, illetve a túlköltekezés forrásait, és a tizenöt éves háború fordulópontjának tekinthető 1598. évben kísérletet is tettek ezek megszüntetésére, a németalföldi mintát alapul véve.⁷⁵ A gyalogezredek felfogadásánál az új típusú kapitulációval, valamint a lovas egységek egységes felfogadására tett kísérletekkel igyekeztek egyfelől a költségeket racionalizálni és a hadivállalkozók szerepét/hatalmát csökkenteni, másfelől pedig a pénzügyi visszaéléseket visszaszorítani, megakadályozni. A kísérletek azonban ekkor sikertelenül végződtek, és az elképzelések papíron maradtak. Egyfajta ördögi kör alakult ki ugyanis, mivel akik a szakvéleményeket készítették, maguk is részesei és haszonélvezői voltak az egyéni érdekérvényesítésnek, valamint a visszaéléseknek. Sarkítva azt is mondhatnánk, minél több irat készült ebben a témában, annál inkább elharapódtak azok a problémák, amiért a szerzők tollat ragadtak.⁷⁶ A megoldást erre a problémára csak a harmincéves háború hozta meg, ekkor ugyanis az udvar a „szoldos üzlet” államosításához kezdett. Két hónappal Albrecht Wenzel Eusebius Wallenstein meggyilkolása után, 1634 áprilisában II. Ferdinánd rendeletet adott ki, miszerint a jövőben egy hadivállalkozó sem állíthat ki egy ezrednél többet.⁷⁷ Ezzel kezdetét vette az a folyamat, amelynek eredményeként az uralkodó és a felfogadással megbízottak között addig fennállt szerződéses viszonyt felváltotta a szolgálati viszony. Emellett e rendelet kifejezte az udvar törekvését, hogy a hadivállalkozóparancsnokokból valódi, császárhoz hű tiszteket formáljon, és erősítse az uralkodónak a hadsereg tisztikara feletti parancsnoki jogait, amelyek Wallenstein második főparancsnoksága alatt (1632–1634) fokról-fokra gyengültek.⁷⁸

Az udvar tovább haladt a maga számára kijelölt úton. III. Ferdinánd (1637–1657) rendelete alapján azon ezredtulajdonosoknak, akik magasabb rendfokozatuk vagy beosztási helyük miatt nem irányíthatták közvetlenül ezredüket, le kellett adniuk egységüket. Ebben az esetben az egység vezényletét alezredek vették át, akikre az ezredprivilegiumok egy részét is át lehetett ruházni. A XVII. század végére ez a helyzet teljesen elterjedté vált. Megszüntetésére I. Lipót (1657–1705) és I. József (1705–1711) császár és magyar király ezredes-ezredparancsnokokat neveztek ki, így ezt a rangot elválasztották az ezredtulajdonosi tisztségtől. Ez utóbbi lett felelős az alakulat harcászati kiképzéséért, vezényletéért és igazgatásá-

75 ÖStA KA AFA 1598/4/ad2; *Heischmann*, 1925. 200. p.

76 *Bagi*, 2011a. 240–278. p.

77 *Allmayer-Beck-Lessing*, 1978. 72. p.; *Winkelbauer*, 2003. 415. p.

78 *Czigány*, 2004. 99. p.

ért.⁷⁹ Jogköre olyan széles volt, hogy az örökösödési, szabadságot és házasság engedélyezési jogtól (ez utóbbi 1769-ig) a kinevezési, előléptetési és elbocsátási jogig (1766-ig) terjedt.⁸⁰

A hadivállalkozók hatalmának megnyirbálásával egy időben létre jött az állandó császári-királyi hadsereg is. Már a XIX. század végén és a XX. század elején vita alakult ki arról, hogy tekinthetünk-e a tizenöt éves háborúra úgy, mint ennek a folyamatnak a kezdetére? Ezzel kapcsolatban Eugen Heischmann már könyve címében jelezte, hogy az általa feldolgozott XVI. századi német hadszervezetet és ezzel együtt a hosszú török háborút az osztrák (!) állandó hadsereg kiindulópontjának tekinti.⁸¹ Ezzel szemben, a XIX–XX. század fordulójának másik neves hadtörténésze, Alphons von Wrede megállapítása szerint a tizenöt éves háborút nem tekinthetjük az állandó császári hadsereg kifejlődése kezdeteként. A különböző szakvéleményekben és a birodalmi gyűlésekre készített proposíciókban csak a csapatok néhány évig, vagy a háború végéig történő szolgálatban tartására tettek javaslatot, amelyeket aztán a béke megkötése után szélnek lehetett eresztetni.⁸² Igaz, hogy Heischmann könyvéhez készített függelékben több gyalogezred és lovas egység esetében is kimutatja, hogy akár évekig is szolgálatban álltak,⁸³ ám ez nem mindig jelentett tényleges katonai tevékenységet, hiszen leginkább mustárjukra és leszerelésükre várakozással töltötték idejüket, és pénztelenségükben rabolták, fosztogatták a környéket.⁸⁴

Másrészt fontos kiemelni, hogy a javaslatok megfogalmazásánál kevésbé a stratégiai, mint inkább a pénzügyi indokok számítottak, hiszen jelentős összegeket lehetett megtakarítani a katonák fegyverben tartásával, mivel a három hónap szolgálati idő letelte után, a csökkentett zsold fejében továbbszolgálóknak nem kellett a leköszönésért, a toborzásért és a fegyverzet beszerzéséért újra pénzt kifizetni.⁸⁵

79 *Feldzüge*, 1876. 205. p.; *Wrede*, 1898. I. 60–61. p.; *Ujhelyi*, 1914. 43–45. p., 127–128. p.

80 *Wrede*, 1898. I. 63. p.; *Ujhelyi*, 1914. 42. p.

81 *Heischmann*, 1925. passim.

82 HHStA MEA RA Fasc. 95.a fol. 78v–81v.; ÖStA KA HKRA Prag. No. 5.; ÖStA KA AFA 1595/13/1; ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1601. September No. 27.; *Heischmann*, 1925. 27–42. p., 99–113. p.; *Bagi*, 2011a. 335–355. p.

83 *Heischmann*, 1925. 228–260. p.

84 *Wrede*, 1898. I. 30. p.

85 ÖStA KA HKRA Wien Reg. 1601. September No. 27.; *Heischmann*, 1925. 27–42. p., 99–113. p.; *Bagi*, 2011a. 335–355. p.

Az állandó császári-királyi hadsereg megteremtésére a harmincéves háború végéig kellett várni és akkor sem az uralkodói akarat, hanem a pénzügyi kényszer vezetett oda, hogy a vesztfáliai békét követően 9 lovas- vagy vértés, 1 dragoños- és 9 gyalogezredet az Udvari Haditanács a szolgálatában tartson.⁸⁶

A békeidőszakban is zsoldban tartott mezei császári ezredekről a döntés 1649 júniusában született meg, amikor 4000 lovas és 10 000 gyalogos továbbszolgálatát határozták el. Egy esztendővel később a császári főereg még mindig 30 000 főből állt. Miután pedig a feloszlatakor szükséges zsold kifizetésére az udvar nem rendelkezett elegendő pénzzel, továbbszolgálással kellett a helyzetet megoldani. Így 1650 szeptemberében még 14 500 gyalogos és körülbelül 10 000 lovas szolgált tovább. Végül az Észak–Rajna–Vesztfália birodalmi kerületben állomásozott császári csapatokat, mintegy 9000 katonát elbocsátottak a szolgálatból, és 5000 főre csökkentették a lovasság létszámát. Két külpolitikai esemény miatt azonban az Udvari Haditanács már 1656-ban újabb ezredek fegyverbe állításába kezdett.

A tizenöt éves háború időszaka megteremtette annak a lehetőségét, hogy a XVIII. század második felére kialakuljon az egységes, állandó és az uralkodóhoz hű hadsereg. A mind a hadak irányítása, mind a csapatok felfogadása terén ekkor megszerzett és felhalmozott tapasztalatokat a későbbiekben nagy haszonnal alkalmazták ki az udvari kormányzatszervek. Gondoljunk csak arra, hogy a tizenöt éves háború idején a gyalogság felfogadására megszerkesztett új típusú irat, a kapituláció alapján állították fel egy évszázad múlva is a gyalogos- és lovasezredeket, vagy a központi fegyver- és élelemellátásra, valamint a tábori egészségügy megszervezésére. Ez a háború az első „kísérleti terület” volt tehát, amelynek nagy ívű terveit lassan, de folyamatosan (elhúzva több mint egy évszázadra) valósították meg a gyakorlatban. Oly sok egyéb tényező mellett ennek a lassú hadügyi fejlődésnek köszönhetően a Habsburg Monarchia sikeresen visszafoglalta az Oszmán Birodalomtól a Magyar Királyság területeit, és egészen 1918-ig Európa és a világ meghatározó katonai és politikai tényezője maradt.

86 Wrede, 1898. I. 13. p.; Hummelberger, 1963. 46–48. p.; Czirány, 2004. 99. p.; Zachar, 2004. 104. p.

A tizenöt éves háború hatásai a Magyar Királyságra A népesség és a településhálózat viszonyainak változásai és hatásai

A két előző fejezetben áttekintettem a tizenöt éves háborúnak mindazon hatásait, amelyeket Európára és a Habsburg Monarchiára gyakorolt akkor és a későbbiekben. Természetesen nem maradhat el annak elemzése sem, hogy a hadszíntérré vált Magyar Királyság további sorsát hogyan befolyásolta az Oszmán Birodalommal szemben vívott küzdelem. A háború hatásai két nagy csoportba oszthatóak: egyrészt a politikaiakra, másrészt a népesség összetételre és a településhálózat átalakulására vonatkozóak. Jelen munkában a második téma bemutatását tartom fontosabbnak, mivel az elsöre vonatkozóan az utóbbi időben számos munka napvilágot látott.⁸⁷

Szakály Ferenc az 1988-ban megjelent cikkében úgy fogalmazott, hogy minden egyes hadjáratnak és a végvidék mentén folyó állandó háborúskodásnak sok ember esett áldozatául, ám az eredeti magyarországi népesség katasztrófája a tizenöt éves háború idején következett be.⁸⁸ A motorizált hadseregek megjelenéséig a hadjáratok a folyóvölgyekhez kötődött, hiszen a csapatok ellátását és mozgását vízen és a mellette futó természetes útvonalakon lehetett csak biztosítani.⁸⁹ Így nem meglepő, hogy mind a császári-királyi, mind pedig az oszmán seregek a tizenöt éves háborúban hadműveleteiket igyekeztek a Duna, Dráva vagy a Tisza mentén véghezvinni.⁹⁰ Ez tehát azt jelentette, hogy nemzetiségüktől függetlenül a magyar hadszíntérré érkezett hadseregek leginkább ezen vidékeket pusztították az évről évre megismétlődött hadjáratok alkalmával. A felvonulási terület kiélését két okra lehet visszavezetni. Egyrészt az elmaradt zsold miatt a katonák

87 A rendek és az uralkodó közötti hatalmi egyensúly eltolódásáról, a kétkamarás törvényhozás megszületéséről, a II. Rudolf és Mátyás főherceg között kirobbant viszályról és a Bocskai-felkelés értékeléséről és az azt követő belpolitikai helyzetről lásd: *Bérenger–Kecskeméti*, 2008. 49–59. p.; *Nagy G.*, 2008. 79–109. p.; *Óze*, 2008a. 205–226. p., *Óze*, 2008b. 235–242. p.; *Pálffy*, 2008a. 187–203. p.; *Pálffy*, 2008b. 227–233. p.; *Pálffy*, 2008c. 311–354. p.; *Papp*, 2008. 807–849. p.; *Pálffy*, 2009a. 185–196. p.; *Pálffy*, 2009b. 12–22. p.; *Pálffy*, 2009c. 5–70. p.; *Teszelszky*, 2009. 83–214. p.; *Pálffy*, 2010. 351–406. p.

88 *Szakály*, 1988. 39. p.

89 *Keegan*, 1993. 299–315. p., *Kehne*, 2004. 115–153. p.

90 A nagy folyamok elhagyásával fellépő megoldhatatlan utánpótlási gondokról panaszkodott Zacharias Geizkofler is az 1597. évi hadjáratról készült jelentésében, 1598. januárjában. *Müller*, 1901. 235. p. Az oszmán hadsereg számára pedig Várad 1598. évi ostroma idején az ostromszerek eljuttatása okozott komoly problémát hajózható folyamok hiányában. *Tóth*, 2000. 293–297. p.

csak a lakosság fosztogatásából voltak képesek fenntartani magukat. Másrészt a hadműveletek idején történt tatár, magyar vagy kozák portyák stratégiai célt is szolgáltak, hiszen lehetetlenné tették ezáltal azt, hogy a környék falvaiból és mezővárosaiból ellássák az ellenséget élelmiszerrel.⁹¹

A lakosság számára azonban a különböző nemzetiségű csapatok magyarországi teletetése még jelentősebb károkkal járt. A vallonokat általában magyar területeken helyezték el, megkímélendő az örökös tartományokat. Ellátásukkal a nyugat-magyarországi vármegyéket (Vas, Zala és Sopron), városait és falvait bízták meg. Fizetlenségük miatt azonban gyakran a kvártélyuk környékéről maguk „szerezték be” a létfenntartásukhoz szükséges javakat.⁹²

A Felső-Magyarországon beszállásolt katonaság szintén nagy terheket rótt a lakosságra. Ezért fordultak az itteni rendek 1603. április 30-án kérelemmel az uralkodóhoz, amelyben igen érzékletesen írják le, hogyan élősködtek a katonák a helybelieken. Panaszuk szerint a legnagyobb kárt a Pezzen ezred okozta, amelynek felfogadottjai minden udvarban és kastélyban, mind a nemeseknek, mind az egyháziaknak, mind a világiaknak portáján élősködtek, raboltak és fosztogattak, és számtalan marhát leölték. A szüzekkel, és jó hírű nőkkel erőszakoskodtak, gyilkoltak és más rémisztő dolgokat követtek el, hogy nem csoda, hogy a föld bűneiktől meg nem nyílt, és el nem nyelte őket.⁹³

A tatárok magyarországi teletetése is igen súlyos következményekkel jártak, hiszen az oszmán hadvezetéstől azt a feladatot kapták, hogy portyáikkal megfelelő mennyiségű élelmiszert biztosítsanak a maguk és a hódoltság végvárak katonái számára. Tehát fosztogatásaik stratégiai célt szolgáltak és nem csupán „barbár szenvedélyük” kiélését kell benne látni.⁹⁴

Még mielőtt azonban azt hihetnénk, hogy ilyen és ehhez hasonló gaztettek csak a fizetetlen külföldi zsoldosok és a tatárok voltak csak képesek, szeretném feleleveníteni Zacharias Geizkofler 1599 augusztusában, Mátyás főhercegnek készített feljegyzésének egy részletét. Ebből kiderült, hogy Felső-Magyarországon a fizetetlen huszárok és a hajdúk egy része a falvakban garázdálkodott, és egészen

91 ÖStA KA AFA 1600/12/7; *Ivanics*, 1994. 161–162. p.; *Bagi*, 2010. 64. p.; *Bagi*, 2011. passim.

92 *Sahin-Tóth*, 2004a. 1156–1177. p.; A vallon katonaság ellátásáról: *Bilkei-Turbuly*, 1989. 632. c., 640. c., 656. c., 665. c.; *Turbuly*, 2002. 231. c., 243. c., 244. c., 295. c.; *Tóth P.*, 1989. 509. c., 517. c., 539. c., 633. c., 641. c.; *Tóth P.*, 1992. 761. c., 768. c., 771. c., 936. c. ÖStA KA AFA 1599/8/12.

93 ÖStA HKA HF Hoffinanz Ungarn RN 77. fol. 699r–712v.

94 *Szakály*, 1988. 39. p.; *Ivanics*, 1994. 161–166. p.; *Kelenik*, 2000. 127. p.

felprédálta a vidéket.⁹⁵ Két évvel később a lőcsei krónikában azt jegyezték fel, hogy a város alá érkezett öt zászló szabad hajdú milyen nagy kárt okozott: feltörték a borospincéket, a pénzt perselyestől vitték el.⁹⁶

A tizenöt éves háború időszakában mind a hadjáratok, mind pedig a teletetések leginkább a magyarlakta területeket érintették és sújtották. A középkori Magyar Királyságban az össznépesség 75–80%-át kitevő magyar ajkú lakosság ugyanis lényegében egy tömbben, az ország középső sík- és dombvidékein élt, de a hegyvidéki keleti és északi peremvidékekre is csak a folyóvölgyekbe és dombhátságok vonalában hatolt be. A ruténokat, szlovákokat és románokat ezzel a hegyekbe szorította a magyarság. Rovásukra egyedül az Oszmán Birodalom előrenyomulása miatt egyre inkább északra és nyugatra menekülő, sőt erőszakosan betelepített rácok (szerbek, vlachok és bosnyákok) tudtak teret nyerni a királyság déli vármegyeiben, sőt szórványaik egészen Csongrád vármegyéig eljutottak.⁹⁷ A klasszikus várháborúk időszakát ugyan a magyar népesség és településhálózat nagyobb károsodás nélkül átvészelte és képes volt regenerálódásra, ám az 1593-tól kezdődően az ország hadszínterré vált és az évről évre ismétlődő csapásoknak már képtelen volt ellenállni. Egyszer vagy többször minden hódoltsági közösség menekülni kényszerült, kétharmaduk az Oszmán Birodalom uralmának hátralévő nyolcvan esztendejében nem is népesült be többet.⁹⁸ Helyükre pedig rácok folyamatosan érkeztek Ószerbia és Bosznia terméketlen területeiről. Ezt a török hatóságok is támogatták, ugyanúgy ahogyan a Magyar Királyság területére is telepítettek be közülük a Hódoltságból.⁹⁹ Nicolaus Gablmann 1594. szeptember 30-i emlékiratában már azt javasolta, hogy a Buda és Belgrád közötti területet végigdúlva az itt élő rác lakosságot telepítsék át a Magyar Királyság területére.¹⁰⁰ Ez a gyakorlatban is megvalósult, hiszen a tizenöt éves háború időszakában a Győr, Komárom és Esztergom környéki rácság komoly utánpótlást kapott. Számukat Pálffy Miklós a Baranya, Tolna és Fejér vármegyékbe letelepült és többségbe ke-

95 Zacharias Geizkofler feljegyzése Mátyás főhercegnek, 1599. augusztus. ÖStA KA AFA 1599/8/12.

96 Lőcsei krónika, 1988. 118–119. p.

97 Szakály, 1988. 44–45. p.; Szakály, 1991. 11–18. p.; A Körös-Tisza-Maros-köz, 1996. 91–92. p., 214–215. p.; Blazovich, 2002. 80., 112. p.

98 Szakály, 1988. 41. p.; Pálffy, 2000. 172–173. p.; Hegyi, 1995. 124–125. p.

99 Szakály, 1988. 45. p.

100 Thallóczy, 1896. 618–619. p.

rült¹⁰¹ rácok — nem egyszer erőszakos — áttelepítésével növelte. Jelentős részük Esztergom 1605. évi eleste után is Komárom és Érsekújvár környékén maradt, illetve oda húzódtott. A Győrben élők száma ugyanakkor megszorodott köszönhetően annak, hogy 1606 és 1610 között Temesvári Száva kapitány vezetésével újabb csoportjaik érkeztek ide.¹⁰² Így azt lehet mondani, hogy a tizenöt éves háború időszakában a rácság etnikai határa már a Marostól északra elterülő vidékek felé tolódott, szórványosan pedig a Dunántúl északi részén is feltűntek.¹⁰³

A hosszú török háború pusztításainak következtében a szlovák etnikum hátrvonala dél felé mozdult el. A török és a magyar földesurak telepítéseinek következtében a XVII. század első felében az elpusztult magyarlakta észak-alföldi területeket fokozatosan kezdték benépesíteni, de néhány szórványuktól eltekintve jelentős részük ekkor még elmagyarosodott. Az erdélyi románság úgyszintén a tizenöt éves háború következtében a hadjáratok által leginkább sújtott folyóvölgyek vidékére költözhetett, köszönhetően annak, hogy ezek a zömében magyar ajkú vidékek elnéptelenedtek.¹⁰⁴

Az évről évre ismétlődő hadjáratok, portyák, rablások áldozatává vált, vagyonát és családját vesztett nemesség és jobbágság tömegesen állt a szabadhadjúk közé. Az erdőkbe menekültek, kóborlók és magukat fosztogatásból fenntartók üldözésére és kiirtására a magyar rendi gyűlés 1595 és 1604 között többször is határozatot hozott.¹⁰⁵ Lecsendesítésükre Bocskai István 1605. december 12-én a magyar történelem legnagyobb kollektív nemesítését hajtotta végre. Ennek során ekkor tízezer, majd a következő év szeptemberében újabb ezer hajdút telepített le Dorogon, Bősörményben, Szoboszlón, Nánáson, Hadházon, Polgáron, valamint

101 *Szakály*, 1991. 22–25. p.

102 *Jedlicska*, 1897. 592–593. p.; *Takáts*, 1903. 533–534. p.; *Pálffy*, 2000. 176–177. p.; *Pálffy*, 2004. 395–396. p.; *Bagi*, 2010. 64–65. p. 1596-ban a rácok betelepítésével párhuzamosan a horvát-szlavón végvidékre néhány ezer vlach család települt be. ÖStA HKRA Prag No. 3.

103 A rácok a XVI. század végére a Hódoltság talapzatát alkották. Benépesítették a Bánságot, a Dél-Alföldet egészen a Maros vonaláig, valamint a Dél-Dunántúlt is. *Szakály*, 1991. 20–24. p.; *Pálffy*, 2000. 173–178. p.; *Dávid*, 2005. 47–49. p.; *Káldy-Nagy*, 2008.; *Varga*, 2009, passim.

104 *Szakály*, 1988. 45–46. p.; *Pálffy*, 2000. 187–188. p.

105 A magyar rendi gyűlés szabadhadjúk elleni végzései: 1595/31., 1595/32., 1596/23., 1597/23., 1598/29., 1599/3., 1601/27., 1602/19., 1603/11., 1604/12. *CJH*, 1899. 757. p., 790. p., 819–821. p., 845. p., 907. p., 923. p., 937. p., 949. p. Rhédey Ferenc megbüntetésének ügye: 1599/37. *CJH*, 1899. 869–871. p.; *Kelenik*, 2000. 127. p.

Vámospércsen és környékükön.¹⁰⁶ Emellett Bihar és Szabolcs vármegyékben jelentős számú egyéni nemesítést adott ki. 1613. április 1-jén II. Mátyás király megerősítette a hajdúvárosok kiváltságait, és a felső-magyarországi főkapitány alá rendelve a Magyar Király speciális részévé váltak. A Hódoltság megszűnése után sem kerültek földesúri joghatóság alá, hanem külön közigazgatási egységet (Hajdúkerületek) hoztak létre a számukra.¹⁰⁷

Összegzés

A tizenöt éves háború folyamán a keresztény Európa csapott össze az Oszmán Birodalommal. A megszavazott töröksegélyek, „önkéntes” katonai és pénzügyi támogatások nélkül nem vehette volna fel sikerrel a küzdelmet a Habsburg Monarchia az oszmán előretöréssel szemben. Ezek megszerzésében mind a prágai udvar, mind pedig a Szentszék kiaknázta a propagandában rejlő összes lehetőséget.

Az egymást követő hadjáratokból álló háború hozzájárult ahhoz, hogy az Udvari Haditanács hatalmas mennyiségű tapasztalatot és tudást gyűjtsön össze a mezsei hadviselésről és annak megszervezéséről. Ezeknek köszönhetően Habsburg Monarchia a XVII. és XVIII. század folyamán létrehozta egységes, császárhű és állandó hadseregét, valamint azt a kor színvonalának megfelelő katonai adminisztrációt, amely lehetővé tette, hogy sikerrel vívja meg háborúit.

A tizenöt éves háború jelentős hatást gyakorolt a magyar nemzet további történetére is, hiszen a hadjáratokkal és telettetésekkel együtt járó fosztogatások és pusztítások súlyos károkat okoztak a magyar népességnek és településhálózatnak, amely ezt a csapást már nem volt képes kiheverni. Mindezek alapján joggal állíthatjuk, hogy a XVI–XVII. század fordulójának nagy oszmán-keresztény összecsapása olyan jelentőségű esemény, amely mind Európa, mind Magyarország későbbi történetére és jelenére is komoly befolyást gyakorolt.

106 Ugyanekkor a Habsburg udvar is azt tervezte, hogy az uszkokókat és vlachokat áttelepíti a Tiszántúlra. *Pálffy*, 2000. 180–181. p.

107 *Pálffy*, 2010. 400–401. p.

Felhasznált irodalom

- A Körös-Tisza-Maros-köz 1996 A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Szerk.: Blazovich László. Szeged, 1996.
- Acsády*, 1897 *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. In: A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. V. kötet. Budapest, 1897.
- Allmayer-Beck-Lessing*, 1978 *Allmayer-Beck, Johann Christoph-Lessing, Erich*: Die kaiserlichen Kriegsvölker. Von Maximilian I. bis Prinz Eugen, 1479–1718. München, 1978.
- Andretta*, 1994 *Andretta, Stefano*: Clemente VIII e la Republica di S. Marco: conflittualità e tatticismi. In: Das Papstum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605. Hrsg.: Georg Lutz. Tübingen, 1994. 77–98. p. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Band 66.)
- Antonitsch*, 1975 *Antonitsch, Evelyn*: Die Wehrmaßnahmen der innerösterreichischen Länder im dreizehnjährigen Türkenkrieg 1593–1606. Diss. Graz, 1975.
- Aulinger*, 1980 *Rosemarie Aulinger*: Das Bild des Reichstages im 16. Jahrhundert. Göttingen, 1980. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Schrift 18.)
- Bagi*, 1998 *Bagi Zoltán*: Esztergom 1595-ös visszavétele a napi jelentések tükrében. Szeged, 1998. (Documenta Historica 37.)
- Bagi*, 2001 *Bagi Zoltán*: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. In: Hadtörténelmi Közlemények 113. (2001) 2–3. sz. 391–444. p.

- Bagi, 2005* *Bagi Zoltán: A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a 16–17. század fordulóján. Különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári-királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában. Doktori disszertáció. Budapest, 2005.*
- Bagi, 2007* *Bagi Zoltán: „... egy ura lesz az egész világnak napkelet-től napnyugatig. A töröksegély kérdése és az 1597/1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés. In: Századok 141. (2007) 6. sz. 1455–1481. p.*
- Bagi, 2008* *Bagi Zoltán: A birodalmi kerületek és a tizenöt éves háború. In: Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 2008. 247–261. p. (Studia Agriensia 27.)*
- Bagi, 2010* *Bagi Zoltán: Császári-királyi hadi-berendezkedési terv 1595-ből. In: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. Évkönyv 2010. Szerk.: Csombor Erzsébet. Esztergom, 2010. 53–78. p.*
- Bagi, 2011a* *Bagi Zoltán: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011.*
- Bagi, 2011b* *Bagi Zoltán: Világok harca. A császári-királyi hadsereg szervezete és nemzetiségi összetétele a tizenöt éves háború időszakában. In: Keletkutatás (2011 őszi) 39–64. p.*
- Banfi, 1939–1940* *Banfi, Florio: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. In: Hadtörténelmi Közlemények 40. (1939) 1–33. p., 213–228. p.; 41. (1940) 143–156. p.*
- Bartl, 1969* *Bartl, Peter: „Marciare verso Constantinopoli” — zur Türkenpolitik Klemen’s VIII. Saec 1969. 44–56. p.*

- Bartl*, 1994 *Bartl, Peter*: Der Türkenkrieg: Ein zentrales Thema der Hauptinstruktionen und der Politik Clemens' VIII. In: Das Papstum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605. Hrsg.: Georg Lutz. Tübingen, 1994. 67–71. p. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Band 66.)
- Behringer*, 1990 *Behringer, Wolfgang*: Rossz idő, éhínség, félelem. Az európai boszorkányüldözések klíma-, társadalom- és mentalitástörténeti okai. Dél-Németország példája. In: Ethnographia 101. (1990) 3–4. sz. 363–383. p.
- Bilkei–Turbuly*, 1989 *Bilkei Irén–Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyvének regesztái 1555–1711. I. rész. Zalaegerszeg, 1989.
- Blazovich*, 2002 *Blazovich László*: Városok az Alföldön a 14–16. században. Szeged, 2002.
- Borromeo*, 1994 *Borromeo, Agostino*: Istruzioni generali e corrispondenza ordinaria dei nunzi: obbiettivi prioritari e risultati concreti della politica spagnola di Clemente VIII. In: Das Papstum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605. Hrsg.: Georg Lutz. Tübingen, 1994. 119–204. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Band 66.)
- Braudel*, 1996 *Braudel, Fernand*: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996.
- CJH*, 1899 *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Márkus Dezső. 2. kötet. Budapest, 1899.
- Comenius*, 1805 *Comenius, Johann Amos*: Világ labirintusa és szív paraditsoma. Ford.: Rimány István. Pozsony, 1805.

- Czigány, 2004* *Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700. Budapest, 2004.*
- Dávid, 2005* *Dávid Géza: Pasák és bégek uralma alatt. Budapest, 2005.*
- Edelmayer, 2002* *Edelmayer, Freidrich: Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich. München, 2002.*
- Egg, 1961* *Egg, Erich: Der Tiroler Geschützguß 1400–1600. Innsbruck, 1961. (Tiroler Wissenschaftsstudien. Schriftenreihe der Jubiläumsstiftung der Kammeer der gewerblichen Wirtschaft für Tirol. Band. 9.)*
- Ember, 1946* *Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Budapest, 1946.*
- Etényi, 2001* *G. Etényi Nóra: Hírek és számok a magyarországi hadellátásról a 16–17. század nyomtatványaiában. In: Végvár és ellátás. Szerk.: Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás. Eger, 2001. 85–107. p. (Studia Agriensia 22.)*
- Etényi, 2003* *G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború híre a 17. századi német újságokban. Budapest 2003.*
- Etényi, 2006a* *G. Etényi Nóra: Magyar végvári katonák a tizenöt éves háború nürnbergi újsághíreiben. In: Magyarország védelme. Európa védelme. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 2006. 277–290. p. (Studia Agriensia 24.)*
- Etényi, 2006b* *G. Etényi Nóra: A zsitvatoroki béke a korabeli propagandában. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. VIII. Szerk.: Papp Klára és Jeney-Tóth Erzsébet. Debrecen, 2006. 299–308. p.*

- Etényi, 2008a* *G. Etényi Nóra*: A „Türkenlied” reneszánsza. A magyar vonatkozású német népelemek típusai és életszerűsége. In: Tudomány és hagyományérvés. Végvár és kultúra a 16. században. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 2008. 69–90. p. (Studia Agriensia 26.)
- Etényi, 2008b* *G. Etényi Nóra*: Végvári karrierék nemzetközi híre. In: Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 2008. 61–82. p. (Studia Agriensia 27.)
- Feldzüge, 1876 Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Nach den Feld-Akten und anderen authentischen Quellen. Herausgegeben von der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k.k. Kriegs-Archivs. I. Band. Wien, 1876.
- Finkel, 1992* *Finkel, Caroline*: French mercenaries in the Habsburg-Ottoman War of 1593–1606: the Desertion of the Papa Garrison to the Ottomans in 1600. In: Bulletin of the School of Oriental and African Studies 55. (1992) 3. 451–471. p.
- Fodor, 2001* *Fodor Pál*: Egy nagy háború előjátéka. Megjegyzések az 1591–1593 közötti oszmán politikáról. In: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Budapest, 2001. 399–401. p.
- Fraknoi, 1903* *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi összeköttetései a Szentszékkal. III. kötet. A Mohácsi vészről Magyarországnak a török járom alóli fölszabadításáig. 1526–1689. Budapest, 1903.
- Hartmann, 1997* *Hartmann, Peter Claus*: Der Bayerische Reichskreis (1500 bis 1803). Strukturen, Geschichte und Bedeutung im Rahmen der Kreisverfassung und der allgemeinen institutionellen Entwicklung des Heiligen Römischen Reiches. Berlin 1997 (Schriften zur Verfassungsgeschichte 52.)

- Hatvani*, 1859 *Harvani (Horváth) Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. kötet (1553–1608) Pest, 1859.
- Hegy*, 1995 *Hegy Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995.
- Heischmann*, 1925 *Heischmann, Eugen*: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925.
- Héri*, 1998 *Héri Veronika*: A 15 éves háború győzelmes csatáinak emlékére kibocsájtott érmek. In: Tata a tizenötéves háborúban. Annales Tataiensis I. Szerk.: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüszti László. Tata, 1998. 129–138. p.
- Horn*, 2002 *Horn Ildikó*: Báthory András. Budapest, 2002.
- Hummelberger*, 1963 *Hummelberger, Walter*: Der dreissigjährige Krieg und die Entstehung des kaiserlichen Heeres. In: Unser Heer. 300 Jahre österreichisches Soldatentums in Krieg und Friede. Wien, München–Zürich, 1963. 7–49. p.
- Ivanics*, 1994 *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994.
- Ivanics*, 2005 *Ivanics Mária*: Kozák segédcsoportok Habsburg-szolgálatban (1593–1606). In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk.: Hausner Gábor. Bp. 2005. 291–296. p.
- Jaitner*, 1984 *Jaitner, Klaus*: Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. Für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1606. Band 1–2. Tübingen, 1984.
- Jász*, 1974 *Jász Dezső*: Hugenották. Budapest, 1974.

- Jedlicska, 1897* *Jedlicska Pál*: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához 1552–1600. Eger 1897.
- Káldy-Nagy, 2008* *Káldy-Nagy Gyula*: A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai. Szeged, 2008.
- Keegan, 1993* *Keegan, John*: A History of Warfare. London, 1993.
- Kehne, 2004* *Kehne, Peter*: Zur Logistik des römischen Heeres von der mittleren Republik bis zum Ende der hohen Kaiserzeit (241 v. Chr. – 235 n. Chr.): Forschungen und Tendenzen. In: Militärgeschichtliche Zeitschrift 63. (2004) Hefte 1. 115–153. p.
- Kelenik, 1990* *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi sereg valós katonai értékéről. In: Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 1. sz. 85–95. p.
- Kelenik, 1991a* *Kelenik József*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben. In: Hadtörténelmi Közlemények 104. (1991) 3. sz. 80–122. p.
- Kelenik, 1991b* *Kelenik József*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. In: Hadtörténelmi Közlemények 104 (1991) 4. sz. 3–52. p.
- Kelenik, 2000* *Kelenik József*: A hajdúk. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk: Rác Árpád. Bp. 2000. 126–132. p.
- Kenyeres, 2009* *Kenyeres István*: Mibe került a tizenöt éves háború? In: Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő

- Bertényi Iván tiszteletére. Szerk.: Körmendi Tamás és Thoroczkay Gábor. Budapest, 2009. 163–174. p.
- Kerekes*, 2010 *Kerekes Dóra*: Diplomataék és kémek Konstantinápolyban. Budapest, 2010. (Múltidéző zsebkönyvtár)
- Kiss*, 1998 *Kiss Vendel*: Tata ostromának képi ábrázolásai. In: Tata a tizenöt éves háborúban. Annales Tataienses I. Szerk. Fatuska János–Fülöp Éva Mária–ifj. Gyüszi László. Tata, 1998. 77–87. p.
- Klarwill*, 1923 *Klarwill, Victor*: Fugger-Zeitungen. Ungedruckte Briefe an das Haus aus den Jahren 1568–1605. Wien, 1923.
- Koller*, 1990 *Koller, Leopold*: Studien zur Reichskriegsverfassung des Heiligen Römischen Reiches in der Neuzeit. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1990.
- Kruppa*, 1999 *Kruppa Tamás*: Legitimáció és propaganda Báthory Zsigmond udvarában. Doktori disszertáció. Szeged, 1999.
- Kruppa*, 2002 *Kruppa Tamás*: Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján. In: Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002) 2. sz. 281–310. p.
- Lanzinner*, 1993 *Lanzinner, Maximilian*: Friedenssicherung und politische einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen, 1993.
- Liepold*, 1998 *Liepold, Antonio*: Wider den Erbfeind christlichen Glaubens. Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998. (Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Band 767.)

- Loebl*, 1914 *Loebl, Alfred*: Der slesier Friedrich von Kreckwitz als Kaiserlicher Gesandter bei der hohen Pforte. In: Vereins für die Geschichte Schlesiens 18. (1914) 160–173. p.
- Lócsei krónika, 1988 Szepességi avagy lócsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Összeállította Hain Gáspár. Magyar Hírmondó s. Budapest, 1988.
- Mayr*, 1912–1913 *Mayr, Karl Jozef*: Die Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs von Salzburg. In: Mitteilung der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 52–53. (1912–1913)
- Müller*, 1901 *Müller, Johannes*: Der Anteil der schwäbischen Kreistruppen an dem Türkenkrieg Kaiser Rudolf II. von 1595 bis 1597. In: Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg 28. (1901) 155–262. p.
- Müller*, 1938 *Müller, Johannes*: Zacharias Geizkofler 1560–1617. Wien, 1938.
- Niederkorn*, 1993 *Niederkorn, Jan Paul*: Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993.
- Niederkorn*, 1996 *Niederkorn, Jan Paul*: Die Verhandlungen über den Beitritt Polens zu einer antiosmanischen Liga in den Jahren 1595 bis 1597. In: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXCV. Prace Historyczne, Zeszyt 121. Studia Austro-Polonica 5. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Krakow, 1996. 81–95. p.
- Ortelius*, 2002 *Ortelius, Hyeronimus Augustinus*: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395. Nürnberg, 1602. Reprint: Pytheas Kiadó 2002.

- Özyürt*, 1972 *Özyürt, Senol*: Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung von 16. bis zum 20. Jahrhundert. München, 1972.
- Őze*, 2008a *Őze Sándor*: Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István? In: Tanulmányok Bocskai Istvánról. Szerk.: Horváth Zita. Miskolc, 2008. 205–226. p. (Publicationes universitatis Miskolciensis — Sectio Philosophica, Tomus XIII. — Fasciculus 2.)
- Őze*, 2008b *Őze Sándor*: A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói. Viszontválasz Pálffy Gézának. In: Tanulmányok Bocskai Istvánról. Szerk.: Horváth Zita. Miskolc, 2008. 235–242. p. (Publicationes universitatis Miskolciensis — Sectio Philosophica, Tomus XIII. — Fasciculus 2.)
- Pálffy*, 1996 *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. In: Történelmi Szemle 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. p.
- Pálffy*, 2000 *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. Pannonica Kiadó, 2000.
- Pálffy*, 2003 *Pálffy Géza*: A másfél évszázadnyi török uralom mérlege. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Budapest, 2003. 73–87. p.
- Pálffy*, 2004 *Pálffy Géza*: Elképzelések a török hódoltság elpusztításáról a XVI–XVII. században. In.: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004. 387–401. p.
- Pálffy*, 2008a *Pálffy Géza*: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalmá? In: Tanulmányok Bocskai Istvánról. Szerk.: Horváth Zita. Miskolc, 2008. 187–203. p. (Publicationes

universitatis Miskolciensis — Sectio Philosophica, Tomus XIII. — Fasciculus 2.)

- Pálffy*, 2008b *Pálffy Géza*: A szelektív forráshasználat és a 19–20. századi függetlenségi szemlélet visszavetítésének veszélyei: válasz Öze Sándornak. In: *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. Szerk.: Horváth Zita. Miskolc, 2008. 227–233. p. (Publicationes universitatis Miskolciensis — Sectio Philosophica, Tomus XIII. — Fasciculus 2.)
- Pálffy*, 2009a *Pálffy Géza*: Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? In: *Magyar Tudomány* 170. (2009): 2. (sz.) 185–196. p.
- Pálffy*, 2009b *Pálffy Géza*: Függetlenségi harc volt-e Bocskai mozgalma? Bocskai István, az oszmán-törökök és a magyar királysági rendek sokrétű kapcsolatrendszeréről. In: *Korunk* III. folyam 20. (2009): 3. (sz.) 12–22. p.
- Pálffy*, 2009c *Pálffy Géza*: Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608). In: *Századok* füzetek, 3. Szerk.: Pál Lajos. Budapest, 2009. 5–70. p.
- Pálffy*, 2010 *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010.
- Papp–Hadnagy*, 2003 *Papp Sándor–Hadnagy Szabolcs*: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. In: *Aetas* 18. (2003) 2. sz. 118–152. p.
- Papp*, 2008 *Papp Sándor*: Homonnai-Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben. In: *Századok* 142. (2008) 4. sz. 807–849. p.

- Rauscher, 2003* *Rauscher, Peter*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs“ (1548–1593). In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Herausgegeben: Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner und Peter Rauscher. München, 2003. 45–83. p.
- Redlich, 1964* *Redlich, Fritz*: The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History. Wiesbaden, 1964.
- Regele, 1949* *Regele, Oskar*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien 1949.
- Rothenberg, 1970* *Rothenberg, Gunther Erich*: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522–1881. Wien, 1970.
- Sahin-Tóth, 1996* *Sahin-Tóth Péter*: La France et les Français face a la „longue guerre” de Hongrie (1591–1606). I–II. kötet. Budapest-Tours, 1996 (Doktori disszertáció).
- Sahin-Tóth, 1999a* *Sahin-Tóth Péter*: A vallon-francia katonaság sajátos szerepe a hadviselő felek közötti kapcsolatokban a tizenöt éves háború idején. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Szerk.: Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás. Eger, 1999. 227–243. p. (Studia Agriensia 20.)
- Sahin-Tóth, 1999b* *Sahin-Tóth Péter*: A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600) In: A középkor szeretete. Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk.: Klaniczay Gábor és Nagy Balázs. Budapest, 1999. 453–465. p.

- Sahin-Tóth*, 2004a *Sahin-Tóth Péter*: Lotaringia és a tizenöt éves háború. In: Századok 138. (2004) 5. sz. 1149–1188. p.
- Sahin-Tóth*, 2004b *Sahin-Tóth Péter*: Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. Budapest, 2004. 297–304. p. (Monumenta Historica Budapestiensia XIV.)
- Sahin-Tóth*, 2006 *Sahin-Tóth Péter*: Egy miles christianus a tizenöt éves háborúban. Charles de Gonzague-Nevers Magyarországon. In: Ad Astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai Études de Péter Sahin-Tóth. Szerk.: Oborni Teréz. Budapest, 2006. 365–391. p.
- Sarusi Kiss*, 2008 *Sarusi Kiss Béla*: Német katonák a 16. századi magyar végvárakban. A végvárakban állomásozó német katonák származási helye, motivációik. In: Hagymány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végvárak körében. Szerk.: Berecz Mátyás és Petercsák Tivadar. Eger, 2008. 115–148. p. (Studia Agriensia 27.)
- Schulze*, 1978 *Schulze, Winfried*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer auseren Bedrohung. München, 1978.
- Springer*, 1980 *Springer, Elisabeth*: Kaiser Rudolf II., Papst Clemens VIII. und die Bosnischen Christen. Taten und Untaten. Des Cavaliere Francesco Antonio Bartucci in Kaiserlichen Diensten in den Jahren 1594 bis 1602. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (1980) 77–109. p.
- Szakály*, 1988 *Szakály Ferenc*: Mi veszett Mohács után? a magyarországi török uralom mérlege. In: Valóság 31. (1988) 3. sz. 39–51. p.

- Szakály*, 1991 *Szakály Ferenc*: Szerbek Magyarországon — szerbek és magyar történelemben (Vázlat) In: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 11–50. p.
- Szalai*, 2003 *Szalai Béla*: A 15 éves háború ábrázolásai a frankfurti vásári tudósításokban. In: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. I. kötet. A mai Magyarország. Kiegészítések I. Szerk.: Szalai Béla. Budapest, 2003. 12–24. p.
- Szőnyi*, 1984 *Szőnyi György Endre*: Új föld, új ég. Budapest, 1984.
- Takáts*, 1903 *Takáts Sándor*: Telepítések Esztergom vidékére a XVI-ik század végén. In: Századok 37. (1903) 531–536. p.
- Teszelszky*, 2009 *Teszelszky Kees*: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Szerk. Czibere Mária. Budapest, 2009. (Historia Pro Futuro sorozat)
- Thallóczy*, 1896 *Thallóczy Lajos*: Gabelmann Miklós császári hadi történetíró emlékezete. In: Történelmi Tár (1896) 577–645. p.
- Tóth P.*, 1989 *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1595–1600. Vas megyei levéltári füzetek 2. Szombathely, 1989.
- Tóth P.*, 1992 *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1601–1620, 1631–1641. Szombathely, 1992. (Vas megyei levéltári füzetek 5.)
- Tóth*, 1985 *Tóth Sándor László*: A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. In: Hadtörténelmi Közlemények 32. (1985) 4. sz. 761–785. p.
- Tóth*, 2000 *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.

- Turbuly*, 2002 *Turbuly Éva*: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1595–1608. II. rész. Sopron, 2002.
- Tusor*, 2000 *Tusor Péter*: A barokk pápaság. Budapest, 2000.
- Ujhelyi*, 1914 *Ujhelyi Péter*: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780). Budapest, 1914.
- Vaniček*, 1859 *Vanicek, Franz*: Einiges über die topischen Verhältnisse der k. k. Militär-Grenze. Wien, 1859.
- Varga*, 2009 *Varga Szabolcs*: Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában. 1526–1686. Pécs, 2009.
- R. Várkonyi*, 1975 *R. Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.
- R. Várkonyi*, 1999 *R. Várkonyi Ágnes*: A tájékoztatás hatalma. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Szerk.: Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás. Eger, 1999. 9–33. p. (Studia Agriensia 20.)
- Várkonyi*, 2000 *Várkonyi Gábor*: A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában (Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból, 1593–1597). In: Aetas 15. (2000) 4. sz. 106–123. p.
- Várkonyi*, 2003 *Várkonyi Gábor*: Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598). Aetas 18. (2003) 2. sz. 44–61. p.
- Vocelka*, 1981 *Vocelka, Karl*: Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612). Wien, 1981.

- Wieden*, 1996 *Wieden, Brage Bei der*: Niederdeutsche Söldner vor dem Dreißigjährigen Krieg: Geistige und mentale Grenzen eines sozialen Raums. In: Krieg und Fried. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Hrsg.: Bernhard R. Kroener–Ralf Pröve. Paderborn–München–Wien–Zürich 1996. 85–108. p.
- Winkelbauer*, 2003 *Winkelbauer, Thomas*: Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil 1. Wien, 2003.
- Wölfinger*, 1994 *Wölfinger Ildikó*: Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyarországi háborút illetően. Szeged, 1994. (Documenta Historica 15.)
- Wrede*, 1898 *Wrede, Alphons von*: Geschichte der K. und K. Wehrmacht. I. Band. Wien, 1898.
- Zachar*, 2004 *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Budapest, 2004.